

Avantura na Balkanu

Daglas Meriveder Dold (Douglas Meriweather Dold)

Kolumbija Ekspediciju pružanja pomoći (Columbia Relief Expedition) je pokrenuo gospodin Pupin, profesor Kolumbija univerziteta (Columbia University) i glavni konzul Srbije u Njujorku. Budući da je većina ljudi koji su se pridružili ekspediciji bili studenti Kolumbija univerziteta, a putovanje je organizovao Univerzitet, verovalo se da je to bio zvaničan poduhvat Univerziteta. Odbor milosrđa (Committee of Mercy), koji su sačinjavali čuveni i bogati ljudi, je obezbedio veći deo finansijske potpore što je ovaj poduhvat učinilo mogućim. Srpska liga pružanja poljoprivredne pomoći (Serbian Agricultural Relief League) grada Njujorka je obezbedila veliku količinu poljoprivrednih alatki, semena, itd., koje je trebalo distribuirati siromašnim Srbima. Cilj ekspedicije je bio da dostave ove zalihe, ali i da podstaknu izbeglice da se vrate u njihove napuštene domove iz prenaseljenih gradova i pomognu im u podizanju novih useva. Grupa se sastojala od dvadeset i četiri Amerikanca, uglavnom studenata sa Kolumbije, i dvadeset i šest američkih Srba koji su bili u svojstvu prevodilaca, a nastavljali su sa radom i nakon što se, na jesen, američki deo ekspedicije vratio. Gospođica Mičel (Mitchell) i gospođica Ajden (Aden), njena družbenica, su takođe bile u sastavu ekspedicije. Dvadeset i pet Fordovih kola je bilo prevezeno brodom iz Amerike, čiji sanduci su poslužili za pravljenje njihove karoserije. Ekspediciju je, nakon njenog dolaska u Srbiju, vodio srpski ministar unutrašnjih poslova i tako je ostalo sve dok nije zvanično raspuštena.

Parobrod „Tesaloniki” (S. S. Thessaloniki) je trebalo da isplovi deset dana pre parobroda „Temistokle” (S. S. Themistocles). Ekspedicija je trebalo da krene sa prvim, ali nekoliko dana pre polaska dobili smo informaciju da je dan isplavljanja pomeren i da ćemo ploviti ovim drugim, većim i sigurnijim parobrodom. „Temistokle” je nosio veliku pošiljku automobila, kamiona i druge robe za Vladu Srbije (Šta još reći?!).

Dok smo bili ulogoreni u Nišu, čekajući da kola budu dopremljena iz Soluna, često smo svraćali u Englesko odmorište (English Rest House). Kada smo jednog dana svratili, tamo je vladalo veliko uzbuđenje. Nadzornica je dobila na poklon dva šteneta i jednom od njih dala ime sekretara sera Ralfa Padžeta (Sir Ralph Paget) koji se zvao Sinuč (Seanuch). Upravo kada smo došli on je saznao da je štene dobilo ime po njemu i bio je veoma uvređen. Čuvši ovo, ser Ralf Padžet je odmah zahtevao da se drugo štene nazove „Padžet“, što je i učinjeno, tako da se incident završio srećno, pošto je gospodin Sinuč zaključio da ako ser Ralf nije mario što je kuče dobilo ime po njemu, ne bi trebalo ni on. Onda su stigli automobili, pa smo procenili da je neophodno da se naprave ugaone šipke sa kojima bismo izradili šasijske. Dva dečaka, jedan oko dvanaest, a drugi od sedam godina, su nastavili posao njihovog oca kovača dok je on bio u vojsci. Ova deca su provela čitavu jednu noć kujući i radeći kako bi napravili dovoljno ugaonih šipki da bi se narednog dana pet automobila spustilo na zemlju. Mislim da im je bio najlepši dan u životu kada smo ih povezli u kratku vožnju po polju u jednom od automobila.

Mnogo puta, tokom raznih putovanja kroz zemlju, svraćali bismo u male gostionice pored puta na šoljicu kafe i bez obzira na to kako malo ili neugledno mesto bilo, uvek bi se u njemu našla, negde u glavnoj sobi, uramljena slika kralja Petra.

Malo pre nego što je i poslednji Englez napustio Niš, omaleni čovek, obučen kao srpski oficir, jednog dana je žustro ušao u kuću sa narudžbinom od pedeset pari cipela. To nismo mogli da mu obezbedimo, pa je on na kraju rekao: „Ja možda izgledam kao Srbin, ali, znate, zapravo nisam. Zovem se Egnu, Klod Egnu (Claude Agnew), ja sam Britanac. Moja žena i još jedan prijatelj danas popodne moramo da idemo i ako mi ne možete dati pedeset pari cipela, molim Vas kao ličnu uslugu da mi date barem za moju ženu, prijatelja i mene.“ Otišao je sa tri para cipela. Kasnije smo saznali da je taj omaleni čovek finansirao Prvu jedinicu britanske poljske bolnice tokom čitavog rata pišući petparačke trilere. Narednog dana ova jedinica je stigla u Niš iz Pirota, koji su Bugari upravo okupirali.

Tras! Odjeci glasne eksplozije jedva da su se stišali pre nego što smo se okupili u hodniku. To je bilo u tri ujutru, 5. novembra 1915. godine, kobnog dana za Niš, privremenu prestonicu Srbije. Dok su rasklimani komadi stakla svako malo padali, hladan noćni vazduh je prodirao kroz slomljena okna, pet Amerikanaca je stajalo u hodniku kuće u kojoj je nekad živeo ser Ralf Padžet, u jednom periodu britanski ambasador u Srbiji, pitajući se šta je stradalo od eksplozije i nadajući se da je došao dugo očekivani kraj opsade.

Niš je napušten ispred bugarske vojske koja je napredovala. Prethodno veče smo dobili vest da je srpska pruga razrušena, što su kasnije i potvrdili užurbani odredi trupa koji su marširali kroz nesretni grad kako bi zauzeli pozicije na obroncima brda iza mesta. Kada je vest stigla, najpre je nastupio potpuni haos, koji se vrlo brzo smirio i grad je do osam sati bio u potpunoj tišini. Nije se ništa čulo, a nije bilo ni svetla. Oni koji su živeli u kućama zaključali su se, zabarikadirali vrata i potražili najsigurnije mesto na kome bi se sakrili, kao i vredne stvari iz kuće. Oni koji nisu imali kuće tragali su za najmračnijim rupama koje su mogli da nađu – bilo kakvo mesto na kojem bi mogli da se sakriju od horde koja je napredovala ka

gradu. Većina njih su bile žene, nešto starih i mnoštvo dece, koji su bili potpuno ubeđeni da će biti ubijeni čim Bugari trijumfalno uđu u grad.

Vladini službenici su otišli pre više dana. Ostalo osoblje je povučeno prethodno popodne. Niš se, sa nezaštićenim stanovništvom, nalazio između dve vojske koje su bile u smrtonosnom klinču u protekle tri nedelje. Srpski vojnici u povlačenju su širili vest da će Bugari, koji su i dalje napredovali, svima prerezati grkljan i da će oni koji ne napuste ukleti grad sasvim sigurno biti mrtvi. Svi koji su mogli pobjegli su. Nije više bilo volova koji bi odvozili ljude. Oni koji su ostali nisu imali dovoljno hrane da se upuste u dugo pešačenje, a osim toga gde bi mogli i da odu? Nemci su nadirali sa severa, Bugari sa istoka i juga. Jedini bezbedan put, onaj na zapad, bio je zakrčen izgladnelim izbeglicama koje su se probijale ka zapadu, uvek ka zapadu, u pravcu visokih i neprohodnih planina Crne Gore, gde se nije moglo doći do hrane. Kraj je bio nesumnjiv i ovi obični ljudi su, sa svojim poluorijentalnim fatalizmom, čekali šta će biti s njima.

Tog jutra je bilo još dve eksplozije, poslednja u pola šest. Sa prvim znacima novog dana izašli smo na ulicu da, ako je moguće, otkrijemo šta je uništeno, obiđemo naše magacine i vidimo da li su Bugari već ušli u grad. Ulice u jednom kvartu su bile relativno tihe. Tu i tamo bi neka prilika užurbano prošla u nameri da nađe neko skrovito mesto. S vremena na vreme bi poneki pucanj iz puške razbio neprirodnu tišinu – poslednji pokušaji nekog odmetnutog vojnika koji je proveo noć u pijanom snu. Uvek sam se čudio kako još više ljudi nije bio ranjeno od zalutalih metaka koje su ispaljivali pijani otpadnici srpske vojske u povlačenju.

Kada smo došli u glavnu ulicu suočili smo se sa prvim prizorima posledica noćnih dešavanja. Radnje i prodavnice duž čitave ulice su bile provaljene i opljačkane. Kasnije smo saznali da je Dvadeseti puk jedinica srpske vojske sa

lošom reputacijom protutnjao kroz grad između tri i četiri ujutru, provaljujući u kuće i prodavnice, krađući, uništavajući i čineći svakojaka zverstva. Kasnije mi je rečeno da je ovaj puk bio sačinjen od kriminalaca puštenih iz zatvora i regrutovanih u vojsku. Pošto sam lično upoznao neke od vojnika u prvim borbenim redovima, boljih srpskih pukova, nemoguće je ovakve postupke ne pripisati odmetnicima, pijanim kriminalcima itd. U Beloj Palanci, selu nekoliko milja posle Niša, u ovom puku je prethodnog dana izbila pobuna, zapalili su grad nakon što su ga opljačkali, nalili se pićem, koje god da im je došlo pod ruku, a kada je pukovnik pokušao da ih dovede u red, čuo sam da su bacili bombu na njega usmrтивši ga dok se penjao na svog konja, moleći ih da se opet postroje u vrstu. Čitava ta procedura je za njih bila velika igra i pošto ovakvu zabavu nisu mogli imati u zatvoru, nadoknadili su sve propuštene prilike, o čemu jasno svedoči izgled ulice. Daskama zatvoreni izlozi radnji su bili razbijeni u paramparčad, šalukatre su visile na polomljenim šarkama dok su mračne prostorije radnji zjapile prazne i u neredu. Gvozdene rešetke su bile raznete i visile savijene i izvrnute na slomljenim dovracima i oknima. Kaputi, šeširi, oružje, municija i odbačene fišeklije bili su razbacani svuda po ulici. Čebad, pokvareni satovi, smrvljeni nakit, pocepana odeća, svakojaka roba koja se nalazila u radnjama ležala je razbacana i izgažena po blatnjavoj kaldrmi. Nik, Amerikanac srpskog porekla, naš prevodilac, seo je na ivičnjak i plakao kao dete. „Ovo je sramota koja se za hiljadu godina neće sprati“, rekao je dok je brisao oči rukavom. „Nisam više Srbin, odsad sam Crnogorac“ i dok smo se probijali kroz sve to đubrište, ovi snažni jecaji bi se ponavljali i pogledavši niz opustošenu ulicu, prošaputao bi: „Jadna moja otadžbina! Jadna moja otadžbina!“ Ovaj čovek je ostao u Nišu „da pomogne“, iako je izgubio pasoš i postojala je velika opasnost da će biti uhvaćen kao špijun. U Geriju, Indijani (Gary, Indiana), je imao uspešan mali biznis, a veći deo prihoda je dao za srpsku

stvar i na kraju se i sam prijavio da pruži ono što je mogao za svoju nesrećnu „Otadžbinu“.

Dvadeseti puk se obrušio na Niš kao „vuk na stado“ i opelješio ga do kraja. Videli smo raštrkane vojnike, koje je glavni deo puka ostavio iza sebe, kako tu i tamo promiču još uvek tragajući za plenom – svi su manje ili više bili pijani. Municija za puške i oprema bačena. Jednome je na opasaču visio sat, torba od perli puna kitnjastih džidža-bidža i jeftinog nakita, a na nogama je imao potpuno nov par kožnih lakovanih cipela. Prepuni i natovareni svakojakim mogućim i potpuno nepotrebnim plenom, ovi pijani vojnici Dvadesetog puka su išli teturajući se. Mnogi od njih su se vucarali ulicama spremni za bilo kakvu vragoliju radi zabave ili koja bi im donela neki plen. Naišli smo i na umornog, zgroženog oficira koji se iznuren vukao ka srpskim položajima izvan grada. „Da“, rekao je, „užasno je, ali šta se tu može, oni su životinje.“ Ovaj mladi poručnik nam je rekao da će jedan od deset ljudi ovog puka biti streljan zbog svega noćas učinjenog.

Podelivši se, otišli smo u različite magacine, pune vrednih zaliha, koji su ostali u Nišu kako bismo ih zaštitili, ako je to moguće. Sudeći po onome što smo videli, mislili smo da su i oni imali istu sudbinu. Na sreću, ispostavilo se da nisu. Sve kuće, osim jedne, bile su u sporednim ulicama, zaključane i zabarikadirane, pa su tako izbegle štetu. Napuštajući Niš ser Ralf Padžet, starešina Engleskog fonda za pomoć Srbiji, je nama predao svoje zalihe (koje je bilo nemoguće premestiti) kako bismo ih mi podelili siromašnima i onima za koje smo smatrali da im je potrebno. U poslednjem trenutku je još nekoliko velikih skladišta predato u naše ruke pod istim uslovima. Naš posao je bio sasvim neutralan i samo je siromašnima i bednima trebalo da bude od koristi. Vojnici ili službenici, bilo iz srpske ili bugarske vlade, mogu na silu uzeti ono što nije bilo njihovo, ali mi smo uvek jasno stavljali do znanja da smo strogo neutralni i da smo tu samo da pomognemo

bednima. L. L. Litl (Little), Elmer E. Čajlds (Elmer E. Childs), Glen R. Bel (Glen R. Bell) Nikolas Neoković (Nickolas Neockovitch), V. Eliot Dold (W. Elliott Dold) i ja (D. M. Dold) smo ostali i nakon što je Kolumbija Ekspedicija pružanja pomoći rasformirana. Dok sam obavljao lekarski posao u poljskoj bolnici u Bosni, izgubio sam vid i vratio se u Niš na lečenje koje je bilo u toku kada je objavljen rat sa Bugarskom. Svi sigurni prolazi za povlačenje su od tada bili zatvoreni, tako da sam ostankom mogao da zahvalim za uspešno lečenje koje su mi pružili Srbi i Englezi. Tako sam i ostao.

Nakon što smo se uverili da su svi magacini bili sigurni, vratili smo se kući na šoljicu kafe i krekere. Kada smo stigli, saznali smo da su nam dodeljene nove obaveze! U hodniku je stajao glavni gradski električar. Da bi mogao da obezbedi da svetla u gradu i dalje rade, mora imati američku zastavu i naše obećanje da će biti pod našom zaštitom. Balkanac u totalnom strahu je veliki problem, ali ovaj se čovek, ako se izuzmu jedan ili dva ispada, držao svog plana i održavao svetla u gradu narednih noći. Litl je posebno bio zadužen da se stara o tome. Svetla su u to vreme bila veoma važna i da je bilo potrebe neko od nas bi otišao u elektranu i ostao tamo sve vreme. Električar nije bio jedini koji je čekao na nas. Gospođica Šeli (Shelly) iz Američke dečije bolnice (American Baby Hospital) je takođe bila tamo sa izbezumljenim pekarem tik uz sebe. Ovaj čovek je pravio hleb za dečiju bolnicu i na osnovu toga je prekrrio prednji deo svoje radnje oznakama Crvenog krsta i „Americans“ napisanim na više načina. Moj brat Eliot je odmah poslat tamo da izbriše nepravilno korišćene oznake Crvenog krsta. Ovo je bilo važno i brzo je rešeno. U našem dvorištu i predvorju tiskala se gomila preplašenih žena i dece, sa ponekim starijim čovekom. Svi su vikali tražeći zaštitu i moleći da im se dozvoli da ostanu tu gde su. Svi koji nisu bili u stanju da pronađu skrovito mesto trčali su u „Američku misiju“ da potraže zaštitu. Većinom su to bili srpski Cigani, lualice,

beskućnici i gladni koje je vojska napredujući saterala u Niš. Nekolicina iz više klase se razlikovala po odeći i po tome što je uglavnom bila sklupčana u najudaljenijem uglu čekajući odsudan trenutak. Turski seoski elementi su preovlađivali. Skoro svi ljudi iz grada su bili spremni da ga napuste i zato su se gungula i uzbuđenje, koje su učeni ljudi ublažavali svojim uticajem, oteli kontroli kao kakva oluja. Stešnjenja tela su se njihala tamo amo, a uzbuđenje je bivalo sve veće kako je rastao njihov broj. Ništa nije moglo dopreti do njih; nijedan argument nije mogao da se probije kroz usađen strah u njihovim glavama; nisu znali šta žele, ali su odbijali da postupe po bilo kom naredjenju koje bi im se uputilo. To je bila „Amerikanska misija“ i tu će ostati.

Pošto nije bilo nade da se išta može uraditi sa gomilom okupljenom u dvorištu, Bel, Nik i ja smo opet počeli da obilazimo magacine. Krenuli smo ka stanici, ka najvrednijem i najznačajnijem mestu. Dok smo se približavali videli smo ljude koji su trčali, a ubrzo čuli uzbuđene glasove iza kojih je, još dalje, dopirao urlik gomile. Bel se odjednom dao u trk. Što sam bolje mogao, probijajući se između ljudi koji su žurili i poslednjeg konvoja vladinih volovskih zaprega, okliznuo sam se, i *** (nečitko) kroz zbijenu reku ljudi koja se gurala pokušavao sam da idem ukorak sa drugima. Napokon sam se, gurajući se i psujući, probio kroz grupe potpuno nepomičnih seljaka i stigao do magacina. Pljačkanje tek što je počelo, ali Bel i Nik su uspeali da zatvore vrata tako što su stali ispred njih. I ja sam im se priključio. Ispred nas je bila bagra od kriminalaca 20-og puka, pijana i besna što je zaustavljena u otimačini. Gomila je rasla i markirala plen. To je mamilo pijane vojnike. U tom skladištu je bilo cipela i slatkih stvari – džemova i marmelada – i ovi ljudi su to znali, a ubrzo su i pijani vojnici to takođe saznali. Dvadeset minuta smo uspeali da zadržimo pijanu bandu da ne provali unutra. Bel, prebledeo od ljutine, stajao je ispred vrata psujući i gurajući one koji su navaljivali

na njega. Nik je molio bandu u ime kralja, princa, njihovog vojskovođe, patriotizma, njihove zemlje, u ime siromašnih i ranjenih? „Do vraga i kralj Petar! Mi nemamo princa; mi smo ljudi bez zemlje, a što više ranjenika umre, bolje za sve nas.“ Ovo je bio jedini odgovor koji su, sada već dobrano razbesneli, dali odmetnici. Pošto su se postavili u klin-formaciju i jurnuli, ja sam se borio i udarao da bih sebi prokrčio put, ali sam tom prilikom oboren i izgažen u blatu. Kroz buku sam mogao da čujem Belov glas koji do neba psuje pijanu bandu u trenutku kada je gurnut u stranu, kada su vrata provaljena i ljudi popadali jedni preko drugih pokušavajući iz sve snage da se prvi dočepaju bogatog plena koji ih je čekao. Tokom jurnjave i tuče izgubio sam Nika i Bela, ali sam na kraju uspeo da se probijem kroz uzavrelu bandu i uputim se ka kući.

Penjući se uz prepunu ulicu, odgurivao sam sve ispred sebe ne praveći razliku između volovske zaprege i ljudi. Udarao sam i šutirao na sve strane, bez obzira na to što sam naletao i sudarao se sa ljudima. Morao sam da se domognem kuće gde bi mogli biti i ostali. Nisam mogao jasno da vidim, ljudi su mi se stalno nalazili na putu – a njih nisam pokušavao da zaobiđem, već sam se samo zaletao u njih, udarajući ih nisko ramenima i snagom tela, kako sam učio trenirajući ragbi, a oni su bez izuzetka odletali u slivnik i bili su toliko iznenađeni da nisu uspevali ni da me ispsuju. Napokon sam, zadihan i sav iscepan, dospeo do kuće. Svi su otišli, ali se usred okupljenih izbeglica u dvorištu našla delegacija niškog episkopa. Pre nego što sam mogao da razumem šta su želeli, stigao je Nik i rekao mi da ga je episkop molio da pođe sa njim u susret nadolazećoj bugarskoj vojsci i pomogne u predaji grada kako bi žene i deca bili spaseni.

Dobiti pomoć oko skladišta je delovalo nemoguće, a i bilo je prekasno, tako da samo Nik i ja seli na svoja mesta i odvezeni smo tamo gde nas je čekao episkop. Izgleda da je episkop bio vođen idejom da ima nekog ko je neutralan, nekog

Amerikanca koji bi pomogao da se dočekaju bugarske snage: „Sada nas neće ubiti“, rekao je. „Velika zemlja, Amerika, je veoma uticajna u Bugarskoj, tako da neće smeti.“ Kako sam prišao episkopu, on je ustao i poljubio me u oba obraza, a kako nisam znao za običaje, uzvratio sam na isti način. Kasnije mi je Nik rekao da je to bila velika greška i da su samo oni koji su isti po rangu pozdravljali jedni druge na taj način. Ni sada nisam siguran šta je pod tim podrazumevao.

Nik, kapetan Litl i ja smo činili američku delegaciju koja je bila u episkopovoj pratnji. U tom trenutku svi su znali da su Bugari bili na oko milju udaljeni od grada. Mnogi stanovnici su na silu otvorili burad sa pićem i kako bi uminuli sopstveni strah, popili su previše. Od trga ispred naše kuće do Saborne crkve smo se vozili u oronulim dvokolicama u koje je bio upregnut poslednji konj u gradu. Kod crkve se držala liturgija na otvorenom, koju je služio episkop. Gomile uplašanih ljudi tiskalo se na velikom, grubo popločanom trgu ispred zgrade sa okruglim krovom, a mnogi od njih su bili pijani i konstantno su vikali i plakali. Episkop je pokušao da im kaže da se ne plaše i zabranio im je da pucaju iz zasede na osvajačku vojsku koja je ulazila u grad, ali bojim se da se veoma malo njegovih reči čulo.

Veoma utešno je bilo to što će se episkop susresti sa neprijateljem i što su sa njim i članovi „Amerikanske misije“, a to je za ove prostodušne ljude značilo spas i nadu da će preživeti. Šapat je prerastao u žagor, žagor u promuklu kuknjavu, da bi na kraju svi pokušaji da se vrevu stiša bili potpuno beznadežni, tako da smo nastavili niz Ulicu Čele kula. Povorka je bila sačinjena od malog dečaka obučenog u crkvenu odoru koji je išao na čelu i nosio belu zastavu na štapu. Episkopa sa gradonačelnikom, s jedne, i sa mnom, s druge strane, nosili su neki ljudi iz grada u velikim stolicama; odmah iza nas su išli Nik, kako bi mi prevodio, dok je Litl išao sa strane pokušavajući da napravi poneku fotografiju za njegov list, „Njujork

Tribjun” (New York Tribune). Iza je tekla povorka građana koja je nastavila sa kuknjavom, vrlo sličnoj onoj koja se mogla čuti u pogrebnim povorkama. Sveštenici u svojim najsvečanijim odorama su okružili episkopa, koji je sedeo kao kip dok mu neka misao nije iznenada pala na pamet kada bi se okrenuo Niku i tada bi se šapatom razvio živ razgovor. Tri puta smo zastajali, a to je bila posledica glasina da su bugarske prethodnice bile ispred nas. Prilikom prvog zastajanja, žena koja se jako nagnula kroz prozor, iščupala je sa zida zgrade veliko belo platno i koplje na koji je ono bilo zakovano i bacila dečaku na čelu povorke. Bilo je preteško da bi ga jedan nosio, pa su se okupila četvorica i kolona je nastavila. Na trgu, na kome se nalazila britanska ambasada i veliki sat na tornju koji se izdizao iznad okolnih zgrada, opet smo stali. Stigao je kurir rekavši da su Bugari odmah ispred nas. Prenapučene kolone iza nas, plačući, vrišteći i pevajući crkvene pesme, o kojima sam već govorio, ispunile su vlažno, toplo jutro pravom gungulom. *** (nečitko) je proklinjao ili mrmljao kroz nerazumljive reči kratku molitvu za njihov spas. Episkop je bio sve uzbuđeniji i naginjući se poljubio me je, nakon čega me je blagosiljao sa ispruženim prstima. Čekanje je bilo iscrpljujuće i strpljenje je bilo na izmaku kada se odjednom, daleko napred, mogla razaznati visoka prilika koja se žustro kretala i napredovala njišući se u jednakom ritmu. Brzo nam se približavala i naglo stala ispred nas. Oficir, najviši među Bugarima, istupio je i pozdravio episkopa. Saginjući se, oficir je poljubio episkopovu ruku, na tradicionalan način, ni za tren ne pokazujući bilo kakav znak neučtivosti. Njegovi vojnici su stajali u stavu mirno u svojim braon uniformama, sa ravnim ruskim kapama, filcanim nogavicama, umazanim i isprskanim crvenim blatom do struka. Bila je to prilično neuredna skupina sa neobrijanim licima, iznad koje je svetlucala šuma kratkih, širokih bajoneta. Dok su oficiri pozdravljali episkopa, preplašene devojčice sa punim rukama cveća su istupile i rasule ga po vojnicima, mešajući raznobojne cvetove sa prljavim i izmazanim uniformama. U znak predaje i dobrodošlice,

episkop je ustao i održao govor, monotono pevajući. On je predao grad Bugarima i zamolio da oni uđu tiho i bez nasilja, pošto su ljudi nezaštićeni i u njihovoj su milosti. Gradonačelnik je nestao, pa sam tako ja, uz Nikovo prevođenje, rekao oficiru neutralnih Amerikanaca u gradu i za njihov razlog za ostanak, zamolivši vojnike da čuvaju skladišta i, na kraju, izrazivši našu veru u dobru volju i disciplinu bugarske vojske i tražeći da nikakvo nasilje nad nezaštićenim ljudima ne bude dozvoljeno. Visoki oficir nam je odgovorio sa nekoliko reči. „Ovi ljudi su naši ljudi. Bugarska dolazi ne kao osvajač, već kao zaštitnik i ne treba da se plašite bilo kakvog nasilja.“ Izabrano je pet vojnika i naređeno im je da krenu sa mnom da čuvaju skladišta. Ljudi su svuda dočekivali Bugare sa cvećem i usklikima dobrodošlice, pokušavajući da iskažu njihovu uverenost u zaštitu osvajača. Kako je kolona marširala dugačkom ulicom pokrivenom gomilama odbačenog oružja, municije, pocepane odeće, itd., žene i devojčice su istrčavale sa svojih kućnih pragova, ruku punih cveća i rasipale ga po vojnicima koji su marširali. Kako je povorka napredovala, ljudi koji su se sakrili po kućama počeli su da je prate u sve većem broju. Buka, histeričan smeh, jecanje, uzdizali su se iznad konstantnog topota kolone obasute cvećem. Niš se napokon predao. Vreme od kojeg su strahovali je nastupilo, ali umesto potpunog masakra, za koji su ljudi čvrsto verovali da će se desiti, ove trupe su mirno marširale osvojenim ulicama na putu ka Sabornoj crkvi kako bi obavile molitvu zahvalnicu. Sve je bilo toliko drugačije od očekivanog da je bilo teško shvatiti da je grad osvojen i da je umesto srpskog postao bugarski. Zeleno-crveno-bele boje bugarske zastave su žurno pravljene od bilo čega i svuda kačene. Bele krpe, odeća ili čaršavi su stavljeni preko ulaznih vrata u znak predaje i sve ulice su bile prekrivene njima. Propinjući lav Bugarske je zamenio dvoglavog orla Srbije i grad je odjednom promenio svoju nacionalnost. Od sada su svi bili Bugari.

Dok smo, vraćajući se kući, prolazili ulicama, dim iz uništenog magacina u staroj tvrđavi vijorio se iznad grada; s vremena na vreme odjeknuo bi zalutali metak, ali, nekako, ništa što se događalo nije izgledalo previše neobično. Kada je neko nedeljama živeo u napetoj atmosferi uzbuđenja, pomisliti na preskočen obrok ili obezbeđivanje drva za grejanje moglo bi biti od većeg značaja nego biti u stanju da se preda grad ili odjednom dobiju zalihe vredne više hiljada dolara. U Nišu su male stvari postale najvažnije i velike stvari koje su se oko nas stalno odvijale činile su se kao puki, nezanimljivi incidenti koji se odrađuju, ali im se, ipak, pridaje mnogo značaja. Nisam bio usamljen u ovom čudnom osećanju, pošto je to i druge mučilo na isti način. Trebaće mi samo nekoliko reči da bih ovo ilustrova; jedan od momaka se upravo uputio prema skladištu na obodu grada. Granate su eksplodirale na sto jardi odatle, tobđžije su pokušavale da dobace do artiljerijske jedinice smeštene baš ispred ovog skladišta. Bilo je opasno, ali umesto da se brine o granatama, on je otišao zabrinut da li će moći na vreme da se vrati na toplu večeru. Događaji su nas toliko preplavili da su prestali da nas uzbuđuju.

Naših pet vojnika su u kući imali priliku da se odmore i očiste, dok smo svi mi poredili beleške. Sudeći po onome što su drugi ispričali, prizori na ulicama u vreme kada smo otišli da pomognemo u predaji grada mora da su bili šokantni. Polugole žene jurile su ulicama vrišteći, bebe su kukale, deca plačući trčala sa nekim mačatom ili zecom u naručju. Mnogi ljudi su provalili u kafane ili prodavnice pića i bili polupijani, vikali su i borili se za svoj besciljni put. Amerikanci su svuda bili traženi i gde god da se bilo ko od nas pojavio ljudi bi se okupljali moleći za zaštitu, vukući nas, pokazivali bi niz put kojim će vojska ući, a onda bi prelazili prstom preko vrata, dramatično pokazujući šta misle. „Bugari, Bugari“ na sve strane i iz svih usta mogle su se čuti te reči. Bili su to ljudi koji su se dovezli tokom noći i priključili se onima koji su već bili ludi od straha, koji nisu

mogli na miru da ostanu u svojim kućama, nego su pokušavali da pobegnu iz grada u poslednjoj suludoj jurnjavi. Žene su maltretirali, stare ljude gurali i gazili, bebe napuštali i ostavljali uplakane na ulici ili na nekom pragu. Deca, previše pijana da bi se pokrenula, ležala su bolesno u blatu. Scene po ovim prljavim uskim ulicama nem mogu se opisati, ali je tužno što je sve to bilo beskorisno.

Čuvari koje smo obezbedili bili su veoma zainteresovani da čuju o Americi, a zauzvrat su nam pričali o svojim domovima. Svi oni su bili iz malih sela. Glavni vodnik je živeo u „Dolini ruža“, kako ga je zvao. Njegovo zanimanje pre rata je bilo gajenje ruža i pravljenje skupog ulja od latica. Pre nego što su otišli poklonio mi je kupastu bočicu čistog ekstrakta. Od ovih ljudi sam saznao da je među Bugarima postojalo veliko protivljenje ratu, kao i da su mnogi pukovi bili sačinjeni skoro u potpunosti od socijalista koji nikada ne bi ispalili nijedan metak da se oni pitaju. Kasnije sam ovo čuo od mnogih iz ovog puka, koji su rekli da nisu ispalili nijedan metak, niti su imali nameru.

Moj brat je nešto pre nego što su Bugari došli otišao da prefarba oznake Crvenog krsta, koje je pekar stavio svuda u svojoj radnji, i da se uveri da je gospođica Šeli (Shelly) bezbedno stigla do Dečije bolnice. Posle toga je požurio nazad i usput čuo histeričan izveštaj od kuvara kako je skladište uništeno i svi ubijeni. Davši se u trk ka skladištu, zatekao ga je punog pijanih vojnika i ljudi koji su pljačkali. Pošto nije video nikog od nas u blizini, mislio je da smo unutra i da smo ranjeni, ili još gore, pa je, počevši da viče „Bugari, Bugari“ i pokazujući niz ulicu, naleteo na gomilu ljudi koji su uzimali stvari iz skladišta i koji su uplašivši se, misleći da Bugari zaista stižu, izleteli napolje gurajući sve ispred sebe i koji su počeli da trče niz ulicu. Niko od nas nije bio povređen, ali je bilo sasvim dovoljno vremena da se na vrata nabacaju teške vreće i kutije tako da je, dok su vojnici shvatili prevaru, ulaz bio zabarikadiran. Tri puta je ova strategija prošla, ali svaki

put se pobesnela rulja vratila, preteći i psujući. Tek kada su pijani vojnici izvadili bombe, odvrnuli poklopce i spremili se da aktiviraju udarne igle, tek tada su barikade raščišćene. Čajlds i Litl su se spustili da vide šta se može uraditi da bi se spasao veliki broj džakova sa pirinčem, nekoliko šatora i sve ono što nije oteto ili uništeno. Oni su pronašli mog brata kako pomalja glavu kroz prozorčić iznad vrata pokušavajući da se raspravi sa gomilom besnih i pijanih vojnika koji su stajali ispod udarajući u zabarikadirana vrata kundacima i spremajući se da upotrebe bombe. Dvadeset i četiri para cipela, šećer, razne konzerve, kafa i duvan nestali su kao čarolijom. Ono što vojnici nisu želeli, pokušali su da unište. Kontejneri sa alkoholom su razbijeni i sav sadržaj se razlivao po podu; čaše, medicinski materijal – sve to je bilo razbijeno i polomljeno; zavoji i gaze su bili zgaženi u prljavštini; peškiri i pocepana ćebad su bili razbacani okolo, dok su odbačene puške i municija ležali svuda. Dvadeseti puk je ostao u ovom skladištu dostojan svoje neprijatne reputacije. Vrata su bila snažno zabarikadirana, a trojica su bila upućena ka kući da je čuvaju, ali i pre nego što je ijedan od njih bio postavljen, u skladište je opet provaljeno. Međutim, uspeali smo da spasemo mnogo više nego što smo mislili da je moguće – medicinski materijal, zavoji, gaza i džakovi pirinča su pomogli skoro opustošenim bolnicama narednih dana. U bolnici Ćele kula i u Rezervnoj vojnoj bolnici sve zalihe su oduzete i uništene. Prva je bio centralni depo za snabdevanje lekovima i instrumentima, i pljačkanje i uništavanje ovog mesta je osakatilo sve bolnice u gradu i ne sumnjam da je to uzrokovalo smrt mnogih ranjenika. Bolnice su sada bile praktično bez anestezije, morfijuma, kokaina, alkohola i mnogih drugih lekova koji su stalno bili potrebni. Zavoji i gaze su otvarani i bili tako prljavi da ih je bilo nemoguće koristiti, ali je u našem drugom magacinu postojala velika zaliha, mada se dostava bolnicama kojima je bilo potrebno pokazala kao veliki problem sve dok nismo dobili stari Fordov auto, koji smo sastavili od delova tri druga, pa smo onda bili u stanju da sve to prevezemo.

Do tada su ljudi u gradu počeli da shvataju da njihovi životi nisu bili u opasnosti, te se stanje malo stižalo. Naših pet vojnika je zatražilo vodu kako bi mogli da se operu – marširali su dva dana, s vremena na vreme se borili i za sve vreme imali samo po jednu veknu, ali im je prvo na umu bilo da se operu. Večera je bila spremna i naterali smo ove ljude da sednu. Za stolom prekrivenim lanenim platnom, sa svetlucavim kristalnim čašama, srebrnim noževima i viljuškama i prefinjenim porcelanom – grube, blatnjave prilike sa jednonedeljnom bradom na licima, koje su sedele u svojim strašno izgužvanim braon uniformama sa nogavicama obloženim sa više slojeva teške bele tkanine – bile su stidljive i kao da nisu znale kako da se ponašaju. Bilo je teško nagovoriti ih da uzmu jelo koje nam je pripremljeno i kada je doneto, bilo toplo i pušilo se, oni nisu hteli da ga uzmu. Onda je Nik, okrenuvši se ka nama rekao: „Sramota ih je da vam dopuste da ih vidite kako jedu, veoma su gladni.“ Naravno, izašli smo napolje, ali smo saznali i da Ela, konobarica, odbija da ode u trpezariju ako mi nismo tamo. Tako smo pozvali kuvara Piu, dok smo mi nagovarali Elu i šalili se s njom kako bi je oslobodili histerije.

Gomila preplašenih ljudi, koji su se ranije tiskali u dvorištu, je skoro sasvim nestala, ali sada su pojedinačno ili u grupama gladni bugarski vojnici, privučeni američkom zastavom i oznakom Crvenog krsta na kući, ulazili tražeći hranu. Ovo je preplašilo svu poslugu koja se negde sakrila, sve dok nismo zatvorili tešku drvenu kapiju odbijajući da primimo bilo koga. Tog dana se dogodio incident koji najbolje od svega što znam pokazuje kako se prosečan bugarski vojnik ponašao. Stajao sam pored kapije kada mi je krupni, blatnjavi, neobrijani momak prišao i na veoma lošem engleskom zatražio hleb. Rekao sam mu da nemamo (ovo je bilo tačno; imali smo kreker, ali hrane je bilo sve manje), na šta je on iz svoje naprtnjače izvukao pomalo tvrdu i bajatu koricu i ponudio mi je. Ovaj čovek je

verovatno tokom dva dana teškog marširanja živeo na jednoj vekni hleba i mada je i sam bio gladan, ponudio mi je poslednji komad hrane kada sam rekao da je nemam. Suvišno je reći da sam se stideo samog sebe. Ovakve stvari su se stalno dešavale svuda u gradu. Bugarski vojnici su bili naročito naklonjeni deci i nikada nisu uzimali ništa dok nisu platili, a često bi to što su kupili delili sa nekim detetom. Bugari su ušli u grad, ali nisu zauzeli južni ili donji deo grada, pa je tamo, zabarikadirano u nekim od staničnih zgrada, bilo nešto srpskih vojnika. S vremena na vreme smo iz ovog kvarta čuli slabu puščanu paljbu tako da nismo želeli da postavimo nijednog bugarskog vojnika na dužnost da čuva skladišta blizu stanice, gde je moglo doći do nevolje.

Nakon što smo postavili jednog čuvara kod drugog skladišta, odvezli smo se do onog koje je bilo opljačkano da bismo tamo videli da je ono opet provaljeno. Ovog puta su bile u pitanju gradske ništarije i Cigani, kojih smo se uskoro veoma lako otarasili, bez mnogo galame, i opet zabarikadirali vrata zakucavši ih. Odavde smo otišli u veliku Rezervnu vojnu bolnicu i zatekli one koji su ostali na licu mesta u panici. Niko se nije usudio da izađe, tako da nisu ni znali šta se desilo. Dvadeseti puk je poharao njihova skladišta i pucnjava oko stanice se mogla dobro čuti. Dežurni vojni lekar je naredio sekretaru da krene sa nama i obezbedi stražare za bolnicu. Sekretar, bojažljiv omaleni čovek, je pre nego što je krenuo sa nama krenuo sa svakim da razmenjuje poslednji pozdrav. U bugarskoj ambasadi, koja je sada bila vojno sedište, smo procenili da je bolje da pošaljemo po Nika da prevodi, pošto je čovek kojem smo pokušavali da pomognemo odmah pokušao da nagovori dva stražara koje smo mi tamo postavili da krenu sa njim. Nik je otišao sa drugim stražarima, ali se ubrzo vratio. U međuvremenu je ovaj mali pacov od čoveka učinio sve što mu je palo na pamet da privoli naše stražare da krenu sa njim, sve dok ga nismo poslali u udaljeni ugao. Kada je Nik stigao i saznao za ovo, nije više

mogao da izdrži. Čitav dan je bio pod velikim pritiskom i sada je eksplodirao. Ovaj čovečuljak u uglu možda nije ni bio svestan da je u tom trenutku bio u većoj opasnosti nego što je bio od čitave bugarske vojske. Na kraju je poslat nazad u bolnicu cvileći i moleći da neko krene sa njim, pošto se on plašio. Mi smo sami obezbedili stražare i poslali ih u bolnicu. Pošto je bio meka srca, Čajlds je pošao nazad sa sekretarom.

Dan je bio naporan i svi smo bili iznemogli, ali morali smo da se pobrinemo za komšije. Svi ljudi u okolini su tražili zaštitu od nas i dalje su bili zabarikadirani u svojim kućama. Otišli smo do onih u našoj ulici i rekli im da više nije bilo opasnosti i da je sve bilo mirno, ali oni to nisu mogli da shvate još nekoliko dana, pa bi od svakog i najmanjeg incidenta, kao na primer dolaska nekog oficira u našu kuću, odjurili u skrovište i satima ostajali iza zaključanih vrata. Raštrkani srpski vojnici i odmetnici su stalno dolazili i predavali svoje oružje, a pošto je naša kuća postala centralni punkt sa stražarima, dvorište je uskoro postalo zatrpano predatim puškama, municijom, bajonetima, bombama. Danima su se ovi ljudi, bilo sami ili njih dvojica ili trojica, vucarali okolo ili zato što su bili obeshrabreni da nastave borbu ili, jednostavno, nisu se osećali dobro, ili ih je nedostatak hrane naterao da se predaju.

Kasnije, popodne, je istaknut proglas koji je govorio ljudima da su sigurni, da izađu iz svojih kuća i nastave sa poslom. Postojalo je nekoliko pravila koja su se odnosila na oružje, municiju i predaju do određenog datuma sa imenima i godinama starosti. Na kraju je bilo naređenje da do šest sati uveče svi moraju da se sklone sa ulice. Do mraka su ulice bile prazne, osim što su patrole, po njih dvojica, obilazile svoje rejone i izbacivale vojnike iz kafana, koje su bile otvorene, da se ne bi stvorila prilika za nered zbog pijanstva. Bugari su već bili sve sistematizovali, tako da je sve osim problema hrane dobro funkcionisalo. Pre osam sati tanka žica

poljskog telegrafa je prošla pored naših vrata, pa je na taj način vojni komandant bio u vezi sa svim delovima grada. Naša dva stražara su spavala na podu u hodniku, na dekama koje smo im dali, potpuno iscrpljena. Ostali su bili na dužnosti u skladištu i trebalo je da budu otpušteni tokom noći. Pucnjava kod stanice je i dalje nastavljena u vidu mestimične paljbe, ali dok nismo legli u krevet, ovaj zvuk je skoro sasvim utihnuo. Veliki događaj – osvajanje Niša – je bio završen i svi smo još uvek bili zajedno sa stražarima kod naših skladišta i s velikom nadom da ćemo zadržati sve što smo imali.

Naredni dani su bili veoma slični. Dugačke kolone trupa su konstantno prolazile kroz grad; svaka jedinica je imala svoj bend, a muzika koju su svirali je bila veoma dobra. Dan nakon predaje svi Turci u gradu su obrijali glave i pojavili se u svojim narodnim nošnjama. Austrijski zatvorenici, koji su izbegli pošto su isterani iz grada, pojavili su se i svi su nosili F. J. značku na kapama, a oni koji su imali medalje nosili su njih. Gde su bili skriveni, ne mogu ni da zamislim, ali bilo ih je veoma mnogo. Austrijski konzul je stigao i preuzeo svoje prostorije u austrijskom konzulatu u jednoj ulici, gde su se gomile bivših austrijskih zarobljenika konstantno okupljale pokušavajući da organizuju povratak kući. Srbi su bacali granate na grad sa različitih položaja sa obronaka brda udaljenih oko tri milje. Ovo, međutim, nije nanosilo mnogo štete, pošto su granate ispaljivane na periferiju, gde su bili ulogoreni Bugari. Ovakvo bombardovanje se nastavilo tri ili četiri dana sve dok nije poslato dovoljno sile da izmesti Srbe sa njihove pozicije. U nekim periodima pucnjava je bila stalna i s vremena na vreme se još pojačavala, a mi smo videli da je dosta granata eksplodiralo iznad grada, iako je većina njih upućena preko reke. Buka koju su ove granate pravile je bila najgore od svega i stalno nas je držala na ivici živaca jer je delovalo kao da će pasti na nas.

Otpribliže trećeg dana okupacije stajali smo na ulici gledajući beskrajnu kolonu pešadije i artiljerije koja je marširala napred; iznenada, daleko niz ulicu, začula se vika koja je bivala sve glasnija i glasnija, a onda je vojnik kojeg smo mogli da vidimo, počeo da trči napred. Izgledalo je kao da su Srbi flankirali na grad i presekli sa strane i mislili smo da će biti borbe na ulici, ali dok smo čekali da vidimo šta će se desiti, veliki sivi automobil je stao ispred nas. Bio je to bugarski glavnomandujući i vojnici su mu, sa usklikima, potrčali u susret.

Stražari koje smo dobili za skladišta nisu znali gde je njihov puk otišao, niti kome da se obrate za hranu, tako da smo nekoliko dana mi bili obavezni da hranimo ove ljude, dok su nam i drugi dolazili moleći za malo hleba. Sve pruge na sever, istok i jug bile su uništene; grad je bio potpuno odsečen, a put iz Bugarske je bio skoro neprohodan od teškog marširanja, zaprežnih kola i stalne kiše. Ono malo hleba koje su vlasti imale, razdelile su vojsci i građanima, ali to nije bilo dovoljno i mnogi su patili i bili gladni, premda se još uvek nije umiralo od gladi, osim u nekoliko slučajeva gde su ljudi bili previše ponosni ili previše uplašeni da bi molili od neprijatelja. Za neke od ovih slučajeva se saznalo i pružena im je pomoć, ali mora da je ih bilo veoma mnogo prvih dana, međutim, za njih niko nije znao. Uslovi u bolnici Ćele kula su bili veoma loši. Tamo je sada radilo osam Amerikanaca – tri lekara, a ostalo medicinske sestre i prevodioci – koji su davali sve od sebe kako bi zbrinuli osamsto sedamdeset ranjenika ili bolesnika, a u isto vreme su bili prinuđeni da se brinu i za ostala odeljenja. Skoro svo osoblje koje je ranije tu bilo je otišlo; nešto privremenog pomoćnog osoblja, koje je kasnije obezbeđeno, pobeglo je prvom prilikom i u jednom trenutku lekari su sami morali da sahranjuju mrtve koje su našli u mrtvačnici, a koji su tu ležali pet ili šest dana. Zalihe ovih bolnica su bile opljačkane; prozori razbijeni od tri eksplozije; prašina i prljavština koja se skupila nije mogla da se očisti bez dodatne pomoći; nakon

nekog vremena neki zarobljeni srpski vojnici su uposleni i uz njihovu pomoć uslovi su se brzo poboljšali, ali tih prvih nekoliko dana su bili teški i svi su to primećivali. Skoro sve rane su bile od šrapnela i metaka. Nije manjkalo dokaza da su obe strane koristile određenu količinu dum-dum metaka, što su rane koje sam video dokazivale. Bili su potrebni gaza, zavoji i lekovi. Išli smo okolo praveći spiskove svega što je bilo potrebno i tek smo tada shvatili kako su bili loši uslovi. Tetanus, boginje i crveni vetar su pravile ogromne probleme, ali je prokleti tifus bio pod kontrolom. Doktor Bodi (Boddy) nas je užurbano provodio po bolnici i usput nam govorio šta im je bilo potrebno. Doktor Pajl (Pyle) je posle jednonedeljnog tabananja od Bolovijena severu, sa kolonama izbeglica, po kiši, snegu, blatu, vozeći volovsku zapregu punu žena i dece, konačno dospeo do Niša i pridružio se Amerikancima na radu u bolnici. I on i doktor Travers (Traverse) su operisali u vreme kada smo mi bili tamo. Tokom puta od austrijske granice, Pajl i njegov saputnik jeli su samo svinjsko, kozije i teleće meso. Gospođica Metkaf (Metclaf) i gospođica Atli (Utley) su bile školovane medicinske sestre, dok je gospođica Šeli (Shelly) volontirala; madam Bradić, Crnogorka, je pomagala pri previjanju i prevodila. Miloš, Amerikanac čiji su roditelji bili Srbi, je takođe prevodio. Ovo su, sa izuzetkom doktora Pajla, bili ljudi koji je trebalo da vode Dečiju bolnicu – sada pretvorenu u izbeglički logor – koju su gospođica Parkinson, Engleskinja, i gospođica Šeli, koja je veći deo dana bila u Čele kuli, držale otvorenom za što je moguće veći broj žena i devojčica iz Niša, naime, za onoliko njih o kojima su mogli da se brinu. Prva tri dana nakon predaje ovo mesto je bilo puno i prepuno potpuno preplašenih žena koje su se bojale da se vrate svojim kućama, sve dok im episkop nije rekao da je postalo sigurno. Mnogi nisu ni imali kuće u koje bi se mogli vratiti; oni koji su imali kuće, nisu imali novca ni hrane od kojih bi mogli da žive, pa se i o njima moralo nekako postarati, što je uskoro postao jedan od mnogih problema. Jednog popodneva gospođica Parkinson i

gospođica Šeli su svratile da o ovome popričaju sa nama. Bilo je kasno kad su otišle, pa ih je Litl ispratio do Dečije bolnice. Kad se on vraćao, bilo je šest sati i niko nije smeo da se nađe na ulici, bio je uhapšen i smešten u dvorište sa nekolicinom drugih koji su bili do kasno na ulici. Tamo je ostao nekoliko sati, očekujući da će morati da provede čitavu noć, trljajući ruke i hodajući kako bi se zagrejao, ali nakon što su ga ispitali i prepoznali bio je pušten i narednog dana mu je obezbeđena propusnica za zadržavanje i posle policijskog časa.

Na stanici su se nalazile velike konsignacije vojnih kamiona, koje nisu ispregledane i sve ova vozila su sada netaknuta pala u ruke Bugara. Do nas je dopro izveštaj da su nekoliko velikih topova, koje Srbi nisu mogli da povezu sa sobom pa su ih zakopali, Bugari otkopali. Oni su postavljeni na glavni trg kao trofej. Velika nova telegrafska stanica, blizu bolnice Čele kula, koju je podigla grupa francuskih električara za srpsku vladu, bila je napuštena u čitavom stanju. Jedno punjenje eksploziva ili jednostavno presecanje provodnika bi u potpunosti onesposobilo ovu skupu građevinu.

Avioni su sada postali čest prizor. Velike bele prilike kružile su iznad grada sa dobro vidljivim crnim krstom na krilima. Nemci su stalno izviđali srpske položaje. Mora da su ovi avioni, po mom mišljenju, doprinele glasinama da će Nemci zauzeti grad, dok bi Bugari napredovali dalje na jug. Ljudi su bili preplašeni i sav pređašnji strah se vratio zbog ovih izveštaja. Pukovi pešadije sa orkestrom koji je svirao, su konstantno marširali na jug, dok su dugi, tromi karavani volova i zaprege, sporo vijugali kroz grad; mitraljezi i topovi su zveketali; teške haubice koje je vuklo šest ili osam volova tutnjali su neravnim ulicama potresajući zemlju. Jedan od naših slugu, Johan, bivši austrijski zatvorenik i pomoćnik u skladištu, došao je kod nas i rekao da je dobio naređenje da odmah ide kući. Dali smo mu novac, ćebad, šinjel i hranu za dugo tabananje po snegu od Niša do Sofije i još duži

put do Austrije. Ovaj čovek je bio veoma zahvalan na ljubaznosti koju smo bili u prilici da mu priuštimo i njegove poslednje reči su bile veoma dirljive: „Gospodine doktore, ne želim da odem. Ne želim da se borim, ali neću moći uopšte da odem kući ako ne krenem sada; možda i neću morati da se borim. Jedino što želim je da živim i radim kao i pre ovog groznog rata.“ Tamo je bio mladi Austrijanac koji je prethodno bio prevodilac u Američkoj sanitarnoj delegaciji (American Sanitary Commission) u Nišu. Bio je iz Budimpešte i bio je školovan da se bavi diplomatskim poslom, pa je govorio nekoliko jezika. Pošto su ga Srbi uhvatili, predat je američkoj sanitarnoj delegaciji, a kad su oni otišli, on je prešao u velika skladišta srpskog Crvenog krsta da im pomogne. Zahvaljujući njegovim naporima mnoge zalihe na tom mestu su spasene u ranoj fazi okupacije i on je kod nas stalno dolazio po savet i druženje; ali kada su telegrafске veze ponovo uspostavljene, dobio je vest da mu je majka bolesna, tako da se pripremio za odlazak. Uvek smo mu pomagali, rekao je, a austrijski konzulat mora saznati za našu ljubaznost, što se kasnije pokazalo od velike pomoći. Po Dragutinu smo slali pisma i telegrame iz Sofije preko tamošnjeg američkog konzula. Bilo je veliko olakšanje znati da su naši kod kuće konačno s razlogom mogli da očekuju i da čuju da smo sigurni, bez obzira na to što smo telegram poslali preko vojnih zvaničnika nekoliko dana ranije. Major Azmanofr, nekada vojni ataše u Nišu, bio je imenovan za vojnog komandanta grada. On je znao sve o nama pošto nas je često viđao preko leta. Ovo je bila olakšavajuća okolnost pošto je ovaj čovek činio sve što je bilo u njegovoj moći da nam pomogne i kad god smo imali neke poteškoće, on nam je bio na usluzi. Otprilike trećeg dana posetilo nas je sanitarno osoblje bugarske vojske i bili su veoma zadovoljni kada su čuli da želimo da nastavimo sa radom. Telegram je odmah poslat kralju i generalštabu kako bi se dobila zvanična dozvola i uz posebnu poruku zahvalnosti od kralja, članovi sanitarnog osoblja su bili stalni posetioci naše kuće i provedeni su kroz sve magacine. Savetovali su nas o poslu i uvek su

bili pažljivi, iako bi bila najlakša stvar na svetu da uzmu šta god su želeli za njihovo odeljenje. Pukovnik (nečitko ime: Koshonloshofr***) na čelu sanitarnog osoblja je obezbedio volovsku zapregu za nas, pa smo bili u stanju da premestimo na bezbednije mesto ono što je još uvek bilo za upotrebu iz opljačkanog skladišta. Za ovo je bilo potrebno dva dana i bilo je vrlo opasno, pošto su granate često padale na sto jardi od nas, a izgledalo je kao da će svaka zasigurno pasti na zgradu. Bataljon od osamnaest topova je bio smešten upravo ispred ovog skladišta i vojnici koji su se nalazili na ovom poprištu su bili veoma ljubazni prema nama i voljni za premeštanje robe. Nijednom od njih nije bilo dozvoljeno da napusti svoj tabor i pošto ih je nekolicina malo govorila engleski stalno smo zasipani pitanjima. Među njima je bio jedan mališa, koji je imao oko četrnaest godina, i jedan stariji, koji je malo govorio engleski, pa me je pitao šta mislim o njihovom malom vojniku. „On puši i pije i psuje, baš kao pravi vojnik. Šta kažeš na to?“

Komore su stalno prolazile, a jednog dana oko petnaest teretnih kola i ispregnutih volova našlo se baš ispred naše kuće i pored jedne od naših zgrada koju smo zvali „skladište od cigle“. Mesto je bilo pod stalnim nadzorom, tako da tu nije postavljen nijedan stražar. Nedugo nakon večere, gledajući kroz prozor, Bel je primetio grupicu vozača i nekoliko vojnika na vratima skladišta. Istrčali smo napolje i videli da je provaljeno unutra i da su stvari delimično oštećene. Kada je ovo otkriveno, oficir karavana volova i zaprege je izjavio da njegovi ljudi to nisu uradili, nego da su zatekli već razvaljena vrata i pokušali da ih zatvore. Neki od nas su, međutim, otišli pozadi i dok su razgledali rupu probušenu na zadnjem zidu, vozači i vojnici su preko ograde prebacili nekoliko paketa ćebadi, peškira i šinjela, odmah upregnuli volove i dali se u beg, jer su veoma dobro znali da će biti izvedeni pred vojni sud ako ih uhvate. Dvojica od nas su odmah otišla do komandanta, dok su druga dvojica pratila karavan volova ne bi li videla broj

njihovog puka, kako bismo kasnije mogli da ih identifikujemo. Dvojica koja su pratila karavan volova su upravo to i radili na železničkoj stanici; odmah su primećeni, a oficir karavana, veoma uzbuđen, isukavši mač i jurnuvši duž kolone, naredio je dvojici stražara da ih odvedu nazad. Ovo je vrlo efikasno izvedeno i razbesnela dvojica su marširajući odvedena niz ulicu, oko četvrt milje, sa bajonetima uperenim u njih i koje bi, s vremena na vreme, čas jednog čas drugog, gurali i ubadali ukoliko se nisu kretali dovoljno brzo. Nikada nismo uspeali da pronađemo ovu volovsku zapregu, ali jedan od dvojice koji su vraćeni, marširajući, pronašli su nakon nekoliko minuta starijeg čoveka iza skladišta sa paketima u rukama koji su bili bačeni preko ograde. Odmah smo shvatili o čemu se radi kada smo videli tog starijeg čoveka kako žurno dolazi iza ugla sa puškom uperenom u leđa. Kada su dva Bugarina došla iz generalštaba, odmah su nas pitali da li želimo da čovek bude streljan odmah ili kasnije. Bio je potpuno preplašen, a pošto je on samo pokupio ono što je našao bačeno u visoku travu, zatražili smo da bude oslobođen. Osim nekoliko manjih krađa ćebadi, kaputa i šatora, ništa drugo nije izgubljeno tokom ostatka mog boravka u Nišu.

Litl je pisao članke za njegove novine i pokušavao na sve raspoložive načine da ih proturi preko linija fronta. Bugari su se prema nama skoro u svakoj prilici odnosili dobro, pa je u tekstu koji opisuje predaju Niša, Litl to veoma očito pokazao. Sanitarno osoblje je tokom popodneva došlo na čaj i pokazali smo im članak. Bili su toliko svime zadovoljni da su ga odmah poslali u sedište, odakle je (kako sam kasnije čuo) bio poslat direktno u Sofiju avionom, kako bi bio štampan u svim bugarskim novinama. U svakom slučaju od Litla je zahtevano da napiše svaki dan po jedan i ovo je bio glavni uzrok stabilnosti postavljanja na noge našeg boravišta u Nišu.

Naredne noći su kod nas došla tri člana sanitarnog osoblja i gospodin Sternof (Sternoff), načelnik svih bugarskih železnica, koji je rekao da je njihov kamp granatiran, pa je u njihovom odsustvu bio premešten. Noć je bila veoma hladna i oni nisu znali gde je njihov kamp smešten, tako da smo organizovali da se pronade krevet za sve. Gospodin Sternof nam je rekao da se u narednih nekoliko dana očekuje dolazak prestolonaslednika, a pošto su oni bili prijatelji, on je želeo da nas upozna na prijemu koji će on organizovati. Na glavnom trgu je počela da se gradi trijumfalna kapija ispod koje će princ proći; ironija je bila u tome da su se na mnogim kopljima, koje su se koristile za nošenje francuskih i srpskih boja ulicama, sada vijorile zastave kojima je dočekivan osvajač. Rekao bih da je slučaj hteo da prestolonaslednik nikada nije došao u Niš dok sam ja u njemu boravio (Zbog puteva između Niša i Sofije, koji su bili u veoma lošem stanju, smatralo se da je nemoguće da dođe automobilom.). Ali je nemačka vojska, ipak, u dugim kolonama prošla paradnim korakom ispod kapije dok su ih bugarski i nemački oficiri posmatrali.

U Nišu je bilo sve hladnije; svaki dan je hladnoća bila sve veća i potreba za ogrevom je postala veliki problem. Samo jedna soba u našoj kući je mogla biti zagrevana, a i jedva da je bilo dovoljno drva za potrebe grejanja i kuvanja. Voda bi se u kuhinji smrzavala; ustajanje ujutru je postalo iskušenje, a pranje velikom grudvom leda je predstavljao herojski napor za održavanje higijene. Bilo je sigurno da ćemo uveče jesti pasulj i pirinač; ponekad bismo imali malo ovčetine iz konzerve, ali i toga je bilo veoma malo. Krekeri, kafa i dosta čaja su činili ostatak naše ishrane. Ako se zna da su drugi, siromašni, ljudi jedva išta imali, život koji smo mi vodili je bio luksuzan. Sneg je prvog dana napadao četrnaest inča, a srpski zarobljenici su tresući se od zime raščišćavali ulice, dok su jadni ljudi, koji su se, tabanajući kroz sneg, vraćali u grad i tražili neko sklonište. Skladišta su bila veoma

dobro čuvana. Ponekad bi bilo potrebno i dva sata da bi se u njih ušlo. Prvo smo morali da odemo u glavni štab divizije i dođemo do oficira straže. Straža se menjala na nekoliko sati i generalno smo morali da čekamo dok se ova ceremonija ne završi da bi onda kaplar, ako nije bio zauzet, pošao sa nama. Naš pečat je morao da bude identifikovan i ponovo udaren kada smo napuštali mesto. U početku smo, kada je grad bio podeljen na vojne distrikte, svaki sa glavnim štabom divizije, pravili mnoge greške, odlazeći po pogrešne oficire koji nisu imali nikakvu jurisdikciju nad skladištima koje smo želeli da otvorimo – i sve ovo na hladnom vremenu, snegu ili kišici koja je rominjala. Uslovi su bili otežavajući za dostavu potrebnih stvari bolnicama, jer smo imali samo jedan nepouzdan automobil kojim smo mogli da ih prevozimo, a i njega je bilo veoma teško pokrenuti po hladnom vremenu. Nestašica benzina i zarđale i zakrpljene cevi su sve još više otežavali. Došao je novi prefekt, gospodin Demjetrov, i pravila su bivala sve rigidnija. Kada smo odlazili kod službenika, skoro uvek su bili ljubazni i izvinjavali se zbog neugodnosti kroz koje smo morali da prolazimo, ali bio je rat i vojni sistem se nije mogao promeniti. Niš je bio u srednjoevropskoj vremenskoj zoni, ali pošto je Sofija bila u istočnoevropskoj vremenskoj zoni neki oficiri i zvaničnici su koristili jedno, a neki drugo vreme. To je bilo veoma zbunjujuće i pravilo je mnogo problema, pošto je u pitanju bio sat vremena razlike.

Jednog jutra je postavljen proglas kojim je naređeno da tog dana svi ostanu u kućama. Srpski komita je presekao telegrafске žice i trebalo je da bude obešen; moguće da je to bio razlog za proglas o ostanku u kućama. Prestolonaslednik je trebalo da stigne i nisu se mogle rizikovati ni bombe ni meci. Govorkalo se da je car Ferdinand putovao u Mađarsku i da je trebalo da prođe kroz Niš. Sanitarno osoblje mi je reklo da je trebalo da budu napadnuti vrhovi planina iza grada i da su se na ulicama mogli očekivati zalutali meci, a o granatama da i ne govorimo; ljudi

ne smeju biti povređeni. Dva dana su svi bili u kućama i tek smo kasnije čuli da je Ferdinand ipak prošao kroz Niš na putu ka Mađarskoj. Pobunjenik je bio obešen u tišini – prestolonaslednik nikada nije došao, a od očekivanog napada na vrhove iznad grada ni traga i glasa. Međutim, Litl je zatražio dozvolu da ode na front kako bi u njegovom obilasku i razgledanju sakupio materijal za članak. Dozvolu je dobio trećeg dana, pa su on i moj brat počeli da pešače ka linijama fronta. Krenuli su naoružani vojnom propusnicom i rancem od dvadeset i pet funti. Krenuli su putem koji je prolazio pored naših opljačkanih skladišta i uskoro su bili usred kampa teške artiljerije. Konjički odredi su sve vreme prolazili ovim zakrčenim putem. Ovo je bila odstupnica za srpsku vojsku u povlačenju i nije bilo vremena da se bilo šta, osim mrtvih i ranjenih, raskrči – odeća, municija i svakojako smeće su prekrivali blatnjavi put, kao što je bio slučaj i sa ulicama Niša. Mrtvi konji i volovi su ležali pored puta. Izbeglice koje su se vraćale u grad gacale su kroz sve to i svi su nosili zavežljaje i izgledali promrzlo i gladno. Jedna žena je imala samo crnu mačku i besciljno je lutala okolo. Grupa od šestoro je prošla noseći muzičke instrumente, a sudeći po njihovoj neurednoj odeći bili su to Cigani. Gradski zatvor, koji je pretvoren u bolnicu, stajao je turoban i hladan na pustom polju; tamo je ležalo dve stotine ranjenika, ali je direktor odbio da radi jer je bio profesor. Konjičke patrole su bile uz sve puteve, ali njima je bilo dovoljno samo da pitaju, tako da dozvolu nije ni trebalo pokazivati. Kada su došli do prvih rovova, oko tri milje od grada, oni su bili prazni, osim tepiha od blatnjavih kukuruznih stabljika. Tela ljudi koja su se oslanjala na ovo do ramena visoko blatište su ga izglačala i svuda su se mogli videti znaci višednevnog zauzimanja. Posle ovoga, bili su rovovi na svakih pedeset jardi. Napredovalo se jurišima, umesto paralelno. Sveže napravljene humke štrčale su ovde-onde pokraj puta. Telegrafski stubovi su bili uništeni i sada su bili zamenjeni malom vojnom linijom. Teren je bio delimično poplavljen i prošavši oko pola milje rovova mogla se videti reka. U ovom trenutku

je bilo jasno da su sve borbe prestale i da su greben iza reke osvojili Bugari. Postojao je težak čelični most preko reke, ali su dva srednja luka bila dignuta u vazduh i ležala u vodi. Dok ovo nije obnovljeno, postavljen je privremeni pontonski most i tu je bila ulogorena pontonska divizija sa svom potrebnom opremom. Čamci su bili metalni, a ne drveni – srpski pontoni su bili i delovali veoma laki i lako se njima rukovalo. Kod mosta su se morali pokazati pasoši oficiru, veoma zainteresovanom za fotografije dva mosta koje je Litl napravio. Neki od vojnika su govorili engleski i pokazivali put kojim se moglo preći na drugu obalu. Svi ovi ljudi su želeli da rat prestane, jer su želeli da se vrate u Ameriku. Pošto su dospeli na drugu obalu reke, mogli su videti srpske rovove. Prostirali su se duž čitave obale, a i iznad, na vrhu strmine, bilo ih je još. Malo selo je bilo skoro uništeno od granatiranja. Jedan veliki magacin je bio direktno pogođen po sredini i mogla se videti pravilna rupa spreda, ali pozadi je čitav zid bio srušen; manje zgrade su stajale sa razvaljenim zidovima i krovovima nakrivljenim pod čudnim uglom; druge su ležale spaljene ili raskomadane u drvo za potpalu. Ogromnih rupa na padini i putu je bilo svuda. Na jednom mestu koje je ranije bilo groblje, očigledno se nalazila srpska artiljerijska jedinica gde je u prečniku od stotinu kvadratnih stopa eksplodiralo preko dvadeset granata. Razvaljeni nadgrobni spomenici bili su razbacani svuda okolo, grmlje sa ritama i raznim drugim stvarima koje su visile sa njega bilo je iščupano, dok je zemlja bila crna i spaljena na mestima gde su granate eksplodirale. Duge kolone volovskih zaprega su vijugale ka gore, idući preko brega na putu ka frontu koji je bivao sve bliži. S vremena na vreme bi zvuk teške artiljerije sa određene daljine prekinuo tišinu. Svuda povrh grebena su Srbi, koji su kontrolisali prilaz mostu, iskopali duboke teške rovove i upravo se ovde pokazala bugarska veština dobrog gađanja. Granate su padale direktno iza rovova, prouzrokujući odrone pri eksploziji ili bi samo sravnili zemljane ograde praveći velike rupe. Prazne konzerve, odeća i

municija su ležali svuda okolo. Mrtvi se nigde nisu videli, ali su nesumnjivi tragovi svuda bili vidljivi. Izgledalo je kao da nije postojalo neko mesto na kome je bila postavljena artiljerija i mora da su Srbi pokušavali da drže položaj sa pušćanom paljbom i brdskim jedinicama protiv teške artiljerije i snažnijih Bugara. Bilo je teško hodati kroz duboko lepljivo blato; ranac je bivao sve teži, a daleki put je još bio pred nama. Rovovi su se prostirali još četiri milje u tom pravcu i onda su bili isprekidani na rastavljene pozicije sa kojih su kontrolisana uska ili plitka mesta na reci. Zemlja je bila gola i napuštena, jedini znak života osim konjičke patrole bilo je utvrđeno tursko selo na obali reke. Mnogo dalje uzdizalo se usamljeno brdo koje je podizalo iz doline svoju glavu krunisanu kapelom. Ovo brdo, koje se nalazi na putu za Leskovac, naglo se i veoma strmo uzdiže narednih nekoliko stotina stopa od nivoa ravnice oivičeno i krunisano belom kapelom, veoma je upečatljiv prizor koji se može videti miljama. Tabananje do ove tačke se pokazalo veoma dugo, teško i samotno, a u trenutku kada smo dospeli do puta koji vodi ka reci, sunce je upravo zalazilo. Kada smo ugledali mostove preko reke, bili su iskošeni pod različitim uglovima i činilo se da je bilo nemoguće preći reku; pešački i kolski most je bio dignut u vazduh sa obe strane i ležao je postrance u reci, čineći neku vrstu brane. Nešto dalje, železnički most je bio slomljen po sredini i potopljen, dok su oba kraja bila izmeštena iz temelja; ali na ovom mestu je pontonski odred obavio svoj posao i privremeni drveni prelaz je razvučen između izuvrtanih čeličnih konstrukcija premošćujući taj deo reke. Oficir koji se tu nalazio je tražio dozvole, dok je u isto vreme oduzimao puške i municiju četvorici iznemoglih srpskih vojnika koji su se upravo predali. Dozvola mu je pokazana i uz poslednje zrake zalazećeg sunca načinjeno je nekoliko fotografija ovog mosta. Odavde do Niša ima otprilike sedam milja, što bi značilo da bismo morali naporno da potegnemo, a možda usput i da prenoćimo ako bi patrole bile sumnjičave. Deo onih koji su se povlačili je očigledno išao ovim putem, iako su mrtvi volovi i konji,

i uobičajeno đubre, ležali duž čitavog puta. Na sve slabijem svetlu leševi ovih životinja su ležali sa ukrućenim udovima koji su groteskno štrčali, sa bezizražajnim staklastim očima, a ponekad i rupom od granate, a možda i od nekog gladnog vojnika ili psa koji su iskidali velike delove.

Idući ovim putem punih jaruga, koji je vijugao do podnožja brda, prolazilo se pored sumornih ruševina stare turske tvrđave čija se silueta videla na horizontu. Vetar je čitav dan duvao u snažnim naletima, a sada je postao hladan i oštar. Prošli smo pored jedne grupe vojnika – telegrafska jedinica. Bili su radoznali i posle uobičajenog „Dobro večer“, našli smo jednog koji je znao engleski. On je radio u Detroitu, i dalje na zapadu, i želeo je da se vrati u SAD. Ovi ljudi su čekali večeru, tvrdu ubuđalu veknu hleba. Nedugo zatim mogao se čuti topot konja koji su dolazili i uskoro su pristigla kola puna sena. Glas sa vrha jednih od njih nas je pozdravio na veoma lošem engleskom i ponudio da nas poveze u Niš. Ovo je bila iznenadna sreća koju smo sa zahvalnošću prihvatili. Put je trajao još dva sata, noć je bivala sve hladnija, a i s mukom smo pokušavali da povedemo neki razgovor. Kola su dolazila u Niš po hleb za telegrafiste na koje su intendantske službe, izgleda, zaboravile. Kopajući po senu vodnik, koji je radio u zapadnom delu Sjedinjenih Država i Kanade, izvadio je dva teška šinjela i ponudio nam ih da nas zaštite od vetra. Umorni konji su napokon stigli u Niš i putovanje je skoro bilo završeno. Teškom mukom sišavši sa kola, promrzli i ukočeni, uz poslednje „blagodari“ (hvala), a onda i „leka noć“ (laku noć), prešli smo preostali kratak put i posle toliko sati bezbedno stigli do kuće.

Poseta frontu je bila farsa, ali kako je front izgledao nekoliko dana ranije mora da je bilo potpuno frapantno.

Narednog dana sve kuće su pretražene u potrazi za oružjem i municijom koji nisu predati. Javnim proglasom je svim građanima naređeno da vlastima predaju sve što su pronašli ili oni sami imali. Mnogi ljudi su bili previše uplašeni da izađu na ulicu i nisu videli ili čuli takvo naređenje te su zbog toga nastali veliki problemi. Tokom čitavog dana uplašene i histerične žene su uletale u našu kuću moleći da ih spasemo pošto je u njihovu kuću provaljeno i trebalo je da budu uhapšene zbog puške, mača ili nekog posebno opasnog noža koji je u njoj nađen. Proglas je nalagao određene kazne za svaku vrstu oružja, ali je istovremeno sav srpski papirni novac proglašen bezvrednim, a srebrni dinar (20 centi) je sada vredeo samo pedeset para (10 centi). Jedna žena je rekla da ju je komšija optužio da je špijun. Ona se bojala da će biti streljana i bila je sasvim preplašena. Kasnije su dve žene utrčale i ispričale nam da su drugu ženu tukli u njihovoj kući jer je bila optužena da je ukrala malo čokolade. Rekle su da ju je tukao mali grbavi gradski trgovac. Stari čovek i njegova porodica su se zatvorili u kući još pre predaje i od tada odatle nisu ni mrdnuli. Kada je ova kuća pretražena, otkriveno je da on nije prijavio vlastima svoje ime, niti imena članova porodice i bio je uhapšen. Ovo su samo neki od mnogih primera, ali naša dužnost je bila da pokušamo da pomognemo ovim ljudima u situaciji koju nisu mogli da razumeju niti sa njom da se nose. Vlasti su u mnogim slučajevima imale obzira i pokušavale da pomognu ljudima, i da pri tom prekrše stroga vojna naređenja. Najveće poteškoće je sada predstavljalo to što je novac bio bezvredan. Mnogi ljudi su imali dovoljno novca od kojeg su mogli još neko vreme da žive, ali srebro je bilo deficitarno. Kada je papirni novac proglašen bezvrednim, skoro sve radnje koje su bile otvorene i imale još nešto da prodaju, zatvorile su svoja vrata. Počelo je pravo stradanje.

Gospodin Demjetrov, prefekt niške oblasti, je stalno pokušavao da ovo naređenje opozove ili barem suspenduje na neko vreme, ali ustupak kojem se

nadao nikada nije stigao iz Sofije, gde je, kako nam je rečeno, ono bilo i izdato. Bolnice su dobijale pirinač, pasulj i onaj medicinski materijal kojeg je bilo na raspolaganju, ali je distribucija hrane za velikoprodaju ljudima bila nemoguća. Naša skladišta su bila pljačkana. Nekoliko porodica je, koje smo i sami zapazili i za koje smo znali da nemaju ništa, dobijalo pomoć, ali ovo nije bilo dovoljno. Stanje u kome su se ljudi nalazili, stalno prosjačenje, hladnoća i sneg učinili su skoro izvesnim da je došlo vreme da se iskoristi hrana koju smo imali. Gospodin Demjetrov, glavni cenzor, jedan od sanitarnog osoblja, bugarski kapetan, gradonačelnik i gospođica Šeli iz Dečije bolnice, često su se sretali kod nas u kući na čaju. Plan da se napravi komitet za distribuciju hrane je dobro napredovao. U saradnji sa bugarskim civilnim vlastima ovo bi moglo da se ostvari. Sa vojnicima koji bi čuvali red, bivšim srpskim gradonačelnikom koji bi odredio one kojima je pomoć najpotrebnija, gospođicom Šeli, zahvaljujući čijem radu su uočeni mnogi slučajevi nemaštine, i nama, koji bi odradili posao i vodili evidenciju, plan se činio izvodljivim i na kraju je prihvaćen. Gospodin Demjetrov je bio markantan čovek. Na Balkanu je skoro svako više voleo da više nego da razgovara, naročito kada su bili uzbuđeni. Sa ovim čovekom to nije bio slučaj; njegov glas je bio prilično tih ali jasan i svaku reč bi dobro izmerio i dao joj odgovarajuću nijansu značenja. On je pre svega bio diplomata i cilj njegovih dolazaka kod nas na čaj, osim malog predaha od zvaničnih dužnosti, činilo se da je bio da nas uveri da je Bugarska išla u pravcu koji joj je jedini bio na raspolaganju. Sedeći ispod lampe s abažurum, njegove brižljivo negovane ruke dodavale su rečitost i snagu njegovim primedbama, uvek je odavao utisak dobro doteranog člana kluba, u „princ Albert fraku”, sa belim prslukom i visokom kragmom, skoro jedinim u Nišu. U najbolje odabranom trenutku njegova visoka figura bi se nagnula napred i jasno istakla crte lica ili bi napola ustao sa stolice dok bi naglašavao neki argument. Diskutovalo se o Bukureškom mirovnom sporazumu; bugarskim problemima u to vreme;

diplomatskim i vojnim promašajima, kako onim prošlim, tako i sadašnjim. Iznošeni su mnogi slučajevi koje je samo neko od „internih diplomatskih krugova mogao znati“ i kada su se reči „Bugarska bi stupila u savez i sa đavolom ne bi li vratila ono što joj je tako nepravedno oduzeto“ otele sa usana ovog čoveka, mislim da se većina nas osećala isto kao i on. Mi smo, naravno, bili grupa novajlija i nismo ništa znali o državištvu i njegovim pravilima, i da smo bili bolje informisani možda sve to ne bi izgledalo tako ubedljivo, ali smo znali za veliki procenat Bugara na jugu, o zemlji otetoj Bugarskoj i znali smo glavne tačke Bukureškog mira, sporazuma očigledno nepravednog prema Bugarskoj, koja u to vreme nije bila u mogućnosti da protestuje, ali koja nikada nije mogla da zaboravi nepravedan i izdajnički postupak iz tog vremena. Gospodin Demjetrov uopšte nije bio pronemački nastrojen – nikada nisam sreo takvog Bugara – i nakon što su tevtanske snage ušle u Niš, najblaži epitet koji su Bugari koristili za njih bio je „Schweinerei“. Kada smo napustili Niš, shvatili smo da je u čitavoj Bugarskoj prevladavalo ovakvo osećanje. Pribojavali su se da će na kraju imati problema sa Nemcima, ali sve što je Bugarska želela bilo je da vrati ono što je mislila da joj s pravom pripada.

Otrprilike jedan dan pre nego što je doneta odluka o tome da naše skladište zaista bude razdeljeno, u gradu su se pojavili prvi Nemci. Dva ulana, na velikim dobro istimarenim konjima, jahala su kasom niz ulicu u njihovim sivo-zelenim uniformama, presvučenim kacigama i iskošenim bajonetima koji su se njihali iznad njihovih ramena. Došli su kao pratnja nekom zvaničniku koji je vršio pripreme za ulazak nemačke vojske koja je u to vreme bila u Aleksincu. Ovaj zvaničnik je bio visok čovek prijatnog lica. Njegovu dobro građenu figuru je prekrivalo tamno, lepo skrojeno odelo za jahanje od štruksa, na grudima je nosio lentu sa Gvozdenim krstom, kožne gamašne, a teška krznena kozačka šubara činila je ostatak njegove

uniforme. Narednog dana je došao jedan deo oficira i zvaničnika, a sledećeg je gomila komesara i oficira za smeštaj preplavila ulice. Ulazili su u svaku kuću, pregledali je i na vratima obeležavali broj ljudi koji bi u njih mogao biti smešten. Ljudi u gradu, koje su ove i razne kontradiktorne glasine uznemirile, bili su uplašeni i taj strah niko nije mogao da kontroliše. Nekoliko Nemaca, koji su već bili ušli, vrlo slikovito su pokazali šta se može očekivati od ovih koji su išli za njima. Svuda je bilo isto. „Deutschlandüber Alles“ i sa ovim sloganom vladavina terora je počela i nije uopšte prestala kada smo napustili grad, pošto su neki od ovih ljudi još uvek bili smešteni kod siromašnog stanovništva. Bugari su imali iskustva sa nemačkom „Kultur“ od ranije, tako da su nas zamolili da još jednom zapečatimo sva naša skladišta, ispred kojih su postavljena po dva stražara. Tog popodneva, oko jedan sat, vojska je saopštila da je vojska od preko osamdeset hiljada vojnika promarširala ulicama Niša i ispod trijumfalne kapije, podignute za doček prestolonaslednika Bugarske, gde ih je primio bugarski general Bojađev i nemački Švarg (Schwarg), konjica, artiljerija, pešadija; poljske kuhinje u kojima se kuvalo tokom marša; kola za popravku; poljski telegraf i telefon; biciklistički korpusi; bolničke jedinice; veliki kamioni; kovačke radionice na točkovima – tog dana je pokretni grad prošao kroz Niš – sve je bilo uredno, bez žurbe, bez uzbuđenja – dok se siva kolona valjala ulicama, stroj za strojem, zemlja se tresla od paradnog koraka kojim su prolazili pored generala koji su ih posmatrali. Stvoren je utisak nepobedive sile dok je puk za pukom, njišući se, prolazio, a svaki vojnik nosio ranac tako da i po nekoliko dana nije morao da zavisi od komora koje su išle sporije. Prolazili su krupni vojnici na velikim, dobro istimarenim konjima. To su bili oklopnici u svečanoj uniformi, svetli grudni i leđni deo oklopa koji se nosi u miru odbačeni su i zamenjeni jednostavnim i praktičnim sivim ratnim tunikama. Čelični šlemovi koji su padali nisko preko vrata i očiju bili su takođe sivi, dugački pravi mačevi bili su u metalnim koricama; nigde se nije sijao bakar ili

čelik – sve je bilo sivo – talasalo se dokle god je pogled sezao. Sto dvadeset i drugi pešadijski puk marširao je u beskrajnoj koloni. Postajalo je dosadno gledati tu monotoniju, ali se ritmička hipnotičnost sivih kolona koje su se valjale nije mogla odagnati. Husari na lakšim konjima, koji su nosili ravne gardijske kape svog puka, sa legendarnim „Gott mit uns“ na vrpici spreda, išli su kasom iza pešadije ispod šume kopalja. Sledilo je mnoštvo ulana; ne oni koje sam ja voleo. Ovi nisu nosili čuvenu šapku iz Francusko-pruskog rata, sa njihovom malom kockastom drečavom platformom, perjanicom i vrpcama koje su visile na kitnjastoj uniformi, nego su to bile sivo obučene figure sa šlemovima punim šiljaka koje su jahale sa rukom na struku i crno-belim zastavicama koje su se vijorile sa vrhova njihovih kopalja. Bilo je mnogo pešadije – čitave horde. Odredi poljske kuhinje su prolazili zveckajući i opor miris sagorelog drveta, pomešan sa mirisom kuvane hrane, duvao je u lica gladnih ljudi koji su mogli samo da stoje i gledaju. Nikada pre nisu videli ništa slično ovome. Mnogi od njih jedva da su do tada i shvatali da Nemaca ima toliko. Zatim je išla artiljerija, mitraljezi, brdske jedinice, poljska artiljerija različitih veličina, haubice i brodski topovi na točkovima. Ovi poslednji su bili sigurno preko dvadeset stopa dugački i prolazili su uz tutnjavu sa cevima uperenim ka nebu. Zatim opet konjica i pešadija; kolica za popravku i ogromni kamioni. Njihovo konstantno proticanje se odvijalo čitavo popodne, marširali su uz poznatu nemačku muziku. Dok je sunce zapadalo iza vrhova brda i poslednja pešadijska brigada je prošla ispred centralne lože i bilo je vreme da ljudi požure ka mestima koje su zvali domovima ili da budu uhvaćeni na ulici nakon policijskog časa. Kada smo krenuli ka našoj kući, prolazeći pored bočnih ulica, videli smo grupe Nemaca koji su ulazili u mnoge kuće. Počele su nevolje. Ako vrata ne bi bila otvorena, veoma brzo bi bila provaljena i ako u kući nije bilo dovoljno mesta za vojnike, ljudi bi bili izbačeni napolje. Požurili smo i videli da u našu kuću još uvek nisu ušli, ali zgrada do nas, koja je pripadala srpskom zvaničniku, ubrzo je provaljena i

dvadeset ili dvadeset pet Nemaca je počelo sistematično da lomi stvari. Dovedeni su konji i smešteni u manju zgradu iza glavne kuće u kojoj je boravila posluha. Ručno izrezbaren nameštaj je bio raskomadani i korišćen kao drvo za potpalu. Drvenarija je svuda išćupana i korišćena kao drvo za ogrev, iako smo znali da ga je bilo u dvorištu iza kuće. Manija destrukcije izgleda da je obuzela ove ljude i počeli su da uništavaju sve čega bi se dočepali. Odeća, uglavnom ženska, je izvađena iz ormana i komoda sa fiokama, pocepana i baćena na dvorište; slike su porazbijane i uništene; zavese svučene; ogledala smrskana; sve dok na kraju nisu na tavanu našli nešto vina i konzerve sa hranom. Vino je samo dodalo poslednji detalj ovoj sceni, jer su skoro svi bili polupijani i svuda okolo su prosipali lepljive konzervirane poslastice. Za mene je bilo potpuno čudo kako i naša kuća nije bila spaljena za vreme njihovog boravka tamo. Na sreću, ove prve noći, kuća u kojoj su bili smešteni ovi vandali pokazala se kao veoma bogato mesto za pljačku pa im nije ni palo na pamet da nas uznemiravaju, iako su u nekoliko navrata grupe vojnika dolazile u naše dvorište zahtevajući nemoguće stvari, ali smo svaki put uspeli da ih se otarasimo bez velikih problema. Izgleda da nisu znali šta da rade kada smo sva petorica izašla napolje i rekla im da odu, jer smo mi bili deo Crvenog krsta, pa tako i neutralni. Uvek bi odlazili nakon nekog vremena, psujući i govoreći kako mrze Amerikance. Prosećan tevtonski vojnik, po onome u šta smo se mi uverili, imao je posebnu sposobnost da postane osion u svemu što je radio tako da ni tokom čitave noći ni ovi ljudi nisu bili izuzetak. U čitavom Nišu rezultati aktivnosti te noći su dugo pamćeni. Kuća za koju sam ja čuo je samo jedan primer od mnogih; destrukcija je bila nemilosrdna, bez ikakvog razloga, i što je bilo još gore – sve je to učinjeno u gradu koji pripada savezniku. To večer, dok smo sedeli za večerom, čula se slaba buka u susednoj sobi; ispostavilo se da su to bila dva nemačka oficira i tri čoveka koji su išli kroz kuću procenjujući da li da tu ostanu na spavanju. Kada smo ušli u sobu svi su imali svoje male električne, upaljene lampe na grudima i

svuda su zagledali. Mali debeli oficir sa brkovima, koji su bili oštro podignuti nagore, zahtevao je da mu kažemo ko smo, a onda nas obavestio da je on smešten tu. Niti je on, niti neki drugi Nemačac spavao u toj kući dokle god smo mi u njoj bili, iako smo imali mnogo ovakvih poseta i već smo se i navikli da nađemo na Nemce u našim sobama koji su se pripremali da se raskomote i da nas izbace iz našeg boravišta. Čitave te noći je komora bila ulogorena na praznom prostoru ispred kuće; nemački vojnici su porušili ograde i zapalili ogromnu vatru oko koje su sedeli na svilom presvučenim stolicama, otetim iz kuća, pili, pevali i vikali kao da su gluvi; jedan je satima svirao harmoniku. Narednog jutra jedan od naših je pitao nemačkog oficira zašto je vojnicima dozvoljeno da se ponašaju tako kako su se ponašali. On je odmah postao nervozan i ljutito odgovorio: „Oni su hrabri ljudi koji se bore za otadžbinu, treba im dozvoliti da se dobro provedu kad dođu u neprijateljski grad“.

Narednog dana, kako je pristizalo sve više izveštaja o razbojništvima, destrukciji i zverstvima, Nemci su počeli da marširaju napolje, ali umesto njih su se mogle videti horde ljudi iz intendantskih službi i komora. Mislili smo da su oni vojnici bili loši, ali ovi su bili daleko gori. Dok su ova tovarna kola, koja su vukli odlični konji, velikom brzinom ulazila u grad, mogla se videti ogromna razlika između drugih vojnih komora za snabdevanje koje smo imali prilike da vidimo; bili smo iznenađeni brojem ljudi na tim kolima koji su izgledali obrazovano i koji su nosili naočare. Kasnije smo saznali da su svi ljudi čiji vid nije bio dovoljno dobar za regularne pukove bili poslani u intendantske službe i na ovaj način je veliki broj obrazovanih ljudi mogao biti od koristi. Uvek se kaže da je najopasniji obrazovan lopov, pa je i ovom prilikom to potvrđeno. Sve što je prethodno urađeno, sada je ponovljeno uz dodatak. Kada su vojnici otišli, pošli smo u kuću do nas i pokušali da popravimo stanje kako smo najbolje mogli, spasivši nekoliko

vrednih stvari koje nisu bile uništene ili su bile preteške da se ponesu. Pošto kuća nije imala dovoljno stvari koje bi ove ljude mogle zabaviti makar i na kratko, i mi i posluga smo bili zabrinuti. Štale iza kuće smo im predali za njihove konje, ali to nije bilo dovoljno; zahtevali su i jaslje iz kojih bi hranili konje, kao i seno. Seno nismo imali, ali su ugledali jaslje, a kada smo im rekli da su razbili sve čega su se dohvatili i da su nam jaslje potrebne, razbesneli su se i rekli da će ih uzeti bez obzira na sve. Te noći su provalili u sporednu zgradu i ukrali ono što su hteli, a narednog jutra je naš bunar bio pun svakojake prljavštine i blata, iako su ovi ljudi znali da smo radili za spasilačku misiju Crvenog krsta. U jednoj kući, udaljenoj nekoliko kuća niz ulicu, ukrali su ili uništili oko hiljadu i po dinara vrednu imovinu koja je pripadala starijoj ženi. Jednoj ženi, nedaleko, je devojački sanduk bio razvaljen i otvoren, sa sadržajem su se zabavljali i na kraju ga uništili. U istoj kući je bila i udovica, čiji je sin bio oficir u srpskoj vojsci i koji je poginuo; naterali su je da im da nekoliko malih uspomena na njega koje je još uvek imala kod sebe – nekoliko slika, neka maramica, pramen kose i slične stvari; sve je bilo uništeno, bili su to najskaredniji postupci. Nije nikakvo čudo da je i pomen Nemaca izazivao strah i trepet za sve koji su bili u bilo kakvom kontaktu sa njima. Izveštaji iz čitavog grada su bivali sve gori i gori. Nekoliko žena je izvršilo samoubistvo; svi su se bojali najgoreg i bili su spremni da počine isto. Čule su se glasine da su Nemci smestili konje u Sabornu crkvu i prebili dva bugarska žandara koji su pokušali da ih nateraju da odu. Tamo je poslat odred Bugara i ti Nemci su izbačeni. U maloj crkvi izvan grada, Nemci su iscepali i isekli ikone i oskrnavili celu građevinu. Bugarski oficiri i vojnici su počeli da mrze pojavu sivih uniformi i u mnogim delovima grada je bilo mnogih neprilika između Nemaca i Bugara.

To veče, ostavivši dvojicu u kući, ostatak naših ljudi se rasporedio po komšiluku i spavao po kućama u koje je bilo najverovatnije da će biti provaljeno,

kako bismo zaštitili uplašene ljude. Nemačke komore su stalno pristizale, dok su drugi napuštali grad, tako da je uvek bilo novih izvora nevolje za koje se trebalo pobrinuti. Deca koja su još imala nešto čokolade za prodaju na ulici, sada su prestala to da rade, jer su im mnogi Nemci to oduzimali, a kada bi protestovali ošamarili bi ih ili gurnuli s puta. Spavanje po raznim kućama se nastavilo sve dok najveći broj Nemaca nije napustio grad. Sve ovo vreme nije nam bilo dozvoljeno da otvorimo naša skladišta, pošto Bugari nisu verovali Nemcima ništa više od nas samih i to su nam otvoreno rekli, želeći da spreče probleme. Incident koji je jedan od naših momaka video pokazuje kakvo je osećanje vladalo u to vreme. U gradu je vladalo pravilo da gde god da je postavljen stražar, pešak je morao da siđe sa trotoara i prođe ulicom. Ispred jednog od naših skladišta dva nemačka vojnika koja su išla trotoarom odbila su da poslušaju upozorenje koje im je stražar uputio, već su nastavili svojim putem, neposredno ispred njega; dato je i drugo upozorenje i pošto se oni ni tada nisu obazirali, stražar je zamahnuo puškom i udario kundakom Nemca u obraz, koji se urlajući otkotrljao u slivnik. Drugi Nemač je otrčao, dok je ovaj koji je udaren ustao i otišao teturajući se. Bugarski oficir je posmatrao sve s druge strane ulice i onda je prišao i pitao stražara zašto je udario čoveka. „Meni je naređeno da sve držim na odstojanju od zgrade“, odgovorio je. Oficir, koji je delovao veoma zadovoljno, potapšao je vojnika po leđima, rekao mu da je dobar vojnik i otišao.

Gospođica Šeli iz dečije bolnice se dogovorila oko čuvanja deset beba i saopštila nam svoju nameru da ostane u Nišu do kraja zime kako bi se brinula o ovoj deci. Madam Grujić nije uspela da dostavi uputstva o pravcu kojim je trebalo krenuti, ali je prva svrha ove bolnice ipak bila prihvaćena. Sva sredstva namenjena ovoj instituciji su bila u srpskim papirnim novčanicama, koje su zapravo bile bezvredne; potrebnog materijala je bilo sve manje; drvo za potpalu je predstavljalo

problem, ali gospođica Šeli je i dalje insistirala na tome da bolnica bude otvorena sve dok ona ne dobije uputstva od madam Grujić. Bilo je potrebno mnogo stvari koje je samo prefekt mogao nabaviti, a njemu je tih dana nedostajalo ljudi. Svi su nešto želeli, a naročito gospođica Šeli koja je stalno posećivala njegovo sedište. Pitanje novca je postalo najveća jabuka razdora i prefekt je na kraju ponudio privatnu pozajmicu, misleći da će se na tome završiti. To popodne, gospođica Šeli je došla kod nas skoro u suzama. Prefekt joj je ponudio ličnu pozajmicu, jer on ništa nije hteo da učini za bolnicu i odbijao je da vrati srpski novac u opticaj. Ovo je bila jedina prilika u kojoj sam video gospođicu Šeli toliko uznemirenu, ali ona je bila sa Juga (? S. A. D.) a njen otac, general brigade u Konfederalnoj vojsci, tako da je ideja o prihvatanju privatne pozajmice od muškarca bila previše za nju. Mislim da se prefekt zaista pribojavao ove omalene žene i ona je zacelo uspevala da dobije skoro sve za čim bi posegnula.

Među ljudima su na neki način počele da se šire glasine o tome da je administracija odlučila da nas natera da napustimo zemlju. Rezultat toga se mogao odmah uočiti. Gomile uznemirenih žena su se brzo okupile na ulici i sve dok ih nismo uverili da je glasina lažna, nisu htele da odu. Sve one su osećale da su bile na sigurnom dokle god smo mi tamo, i kad god bi se nešto loše desilo, znale su da bismo mi prvi bili obavešteni o tome. Ovi jednostavni ljudi su se bojali da odu do prefekta i uvek bi dolazili kod nas sa svojim problemima, potpuno verujući da ćemo mi uspeti sve uspešno da rešimo. Njihova vera i poverenje su bili dirljivi i tog dana kada sam napuštao Niš sve je organizovano da se održe narodne manifestacije zahvalnosti, što je Nik, moleći i ih i iznoseći argumente protiv, jedva sprečio. Umesto toga, ovi zahvalni ljudi su doneli mnogo malih poklona i uspomena.

Doktor Pajl, koji je verno i efikasno radio u bolnici Čele kula sa američkim kontingentom, je trebalo da se vrati u Ameriku u januaru, pošto je tada trebalo da dobije posao u Ruzvelt bolnici (Roosevelt Hospital) u Njujorku. Probiti se kroz Evropu je izgledao kao veoma težak zadatak, ali na kraju smo nas trojica – Pajl, moj brat i ja – odlučili da pokušamo.

U čitavom Nišu se osećala uznemirenost. Pristizale su svakojake glasine, iako se ništa nije sa sigurnošću znalo. Pričalo se da je nemačka vojska, koja je prošla kroz grad, bila naglo povučena kako bi se suprotstavila ruskom napredovanju u Galiciji. Pričalo se da su Rusi zauzeli Konstantinopolj, dok su Srbi i saveznici sigurnim korakom napredovali od Soluna. Ovo poslednje je delovalo kao tačno, pošto se mogao videti puk za pukom bugarske pešadije kako maršira teritorijom koju su u poslednje vreme zauzeli. Ali, proćula se i glasina da je Rumunija objavila rat Bugarskoj i da je zauzela Nikopol daleko na severu, tako da smo mislili da su trupe koje smo videli bile usmerene protiv Rumuna. Čuli smo da je i u Sjedinjenim Državama i u Austriji bilo problema, a to su bile najuznemiravajuće vesti od svih, pošto je Austrija bila jedini put koji nam je ostao da se domognemo kuće. Poboljšanje problema sa mojim očima je bilo u potpunom zastoju i bilo mi je sve gore. Kada se približilo vreme napuštanja Niša, pošto je distribucija hrane dogovorena i put se činio prohodnijim, do nas su doprle vesti o Austriji. Dragutin, međutim, nije sedeo skrštenih ruku u austrijskoj ambasadi i kada smo tamo otišli da obezbedimo propusnice kroz Austriju, urađeno je sve što je bilo moguće da nam se pomogne. Princ Vindegrac (Prince Vindegratz), vojni ataše, je čuo našu priču i preuzeo na sebe obavezu da dogovori sve detalje. Uopšte nismo znali koji je njegov rang niti kakvo je njegovo znanje engleskog jezika sve dok nam nije ponudio svoju pomoć u ambasadi. Do njega je doprlo nekoliko stvari koje smo uradili za Austrijance i izgleda da je znao sve o našem radu. Pasoši su

vizirani i sređeni. Označili su nam najbržu i najlakšu rutu koju je trebalo da sledimo i napustili smo kuću uz mnoštvo dobrih želja koje uopšte nismo očekivali.

Litl je dobio dozvolu da ide na jug sa bugarskim generalom Stafom, kako bi došao do vesti za njegove novine. Koliko je meni poznato, on je bio jedini dopisnik iz bugarske vojske. Dan pre nego što smo otišli, on je krenuo na front sa Stafom, ponevši ćebad, riseve papira, portabl pisaću mašinu i težak ranac na leđima. Sigurno je izgledao impresivno dok je marširao. Teško je bilo oprostiti se sa nekim sa kim si proveo nekoliko meseci pod uslovima u kojima smo se mi nalazili. Litl je ostavio iza sebe turobnu, nostalgичnu kuću i činilo se da se sve raspadalo; a i kada ćemo se svi mi opet sresti?

Prefekt je obavešten o našoj nameri da odemo i odmah nam je dao na raspolaganje vojni automobil da nas odveze do Sofije. Propusnice su napravljene; pozajmicu od sto bugarskih leva smo bili prinuđeni da uzmemo. Naredno jutro je trebalo da krenemo, ali je do nas dospela vest da su veliki čopori divljih pasa i vukova izašli na put kojim je trebalo da prođemo, što je izazivalo popriličnu zabrinutost. Tog dana je takođe bila i veoma jaka snežna oluja i savetovano nam je da sačekamo do sledećeg dana. Tako se po gradu i pročulo da ćemo otići i samo zahvaljujući Nikovom zalaganju sprečene su javne manifestacije. Bel, Čajlds i Nik je trebalo da ostanu u kući barem još jednu nedelju kako bi se uverili da je distribucija hrane protekla kako treba. Nakon toga prva dvojica je trebalo da krenu za nama, dok je Nik ostao da radi u gradu i čeka Litlov povratak. Sve je bilo spakovano i Pajl je došao iz bolnice Ćele kula da provede sa nama poslednje večer u Nišu. Svi Amerikanci su se pozdravili, dali nam pisma da ih nosimo kući, a onda je došao trenutak za najteži zadatak od svih – provesti večer sa momcima koji su ostajali. Na rastanku su svi bili tužni i pokušaj da se oraspoločimo je bio samo

patetična maska kojom smo pokušavali da sakrijemo dublja osećanja. Bugarski oficir iz rezerve, čije je ime bilo Asmanov, rođak prvom vojnom komandantu grada, bio je veoma ljubazan prema nama, dolazio je po nekoliko puta dnevno i pomagao nam kad god je mogao. Veoma smo se svideli ovom čoveku, tako da je i poslednje večere došao sa nekoliko malih poklona i pismima koja bi nam mogla biti od pomoći u Sofiji. Rano sledećeg jutra on je došao u kuću sa cvećem (nisam bio u stanju da shvatim gde ga je nabavio) i pre nego što smo otišli, insistirao je da nas poljubi u oba obraza. Bio je novembar 1915. godine.

Sneg je padao uz manje udare vetra nekoliko dana; temperatura je bila ispod nule i dok se sivo vozilo u kome je trebalo da putujemo parkiralo ispred kuće, perspektiva putovanja koje je bilo pred nama nije uopšte bila primamljiva. Prtljag je stavljen u gepek, ćebad je bila savijena i sve pripreme protiv hladnoće, kojih smo se mogli setiti, su učinjene. Prefekt je insistirao da budemo naoružani zbog vukova, a i zato što nije bilo mesta da s nama pođe i stražar. Nije se smirio dok se nije uverio da smo poneli i revolver. Dosta uzbuđenih žena – Ela (kuvarica), Pia, deca u kući i trojica koji su ostali, mahali su opraštajući se od nas. Svratili smo do prefekta i svako je dobio kutiju cigara, dok je on održao govor zahvalivši nam se i poželevši sretan put. Šofer je bio mladi Bugarin koji je dosta dobro govorio nemački. Njegov automobil je bio mali nemački „R. S. U.“ za koji se kasnije ispostavilo da nije mogao da skrene levo, jer je prenosnik na volanu bio oštećen, što se kasnije pokazalo kao veliki problem i u nekoliko navrata je pretio da skoro u potpunosti okonča putovanje.

Prestolonaslednik nije mogao da dođe do Niša zbog uslova na putu, tako da smo se pripremili za loše putovanje, ali kada je on pokušao sve se zaledilo, pa je postojala realna mogućnost da se probijemo. Krenuli smo Ćele kula putem, kroz

koji je u grad ušla pobjednička bugarska vojska; prošli smo bolnicu gde su naši američki prijatelji i dalje radili sa ranjenicima; automobil je tako dobro išao preko jasnog, snegom prekrivenog, neravnog puta, da su se sve sumnje i upozorenja koja smo dobili ispostavile kao neutemeljene. Kroz nalete slabog snega na kraju smo dospeli do uske strme jaruge, gde je dugačka kolona volovske zaprege stala da se odmori. Ovde su počeli problemi: nizbrdica je bila previše strma, neravna i klizava za automobil; šofer je izašao da stavi lance. Kada nam je rekao šta je nameravao da uradi, to je delovalo dosta jednostavno, ali lanci su bili previše dugački i kruti, a njima je trebalo obaviti točkove, pa zatim i pričvrstiti bakarnom žicom. Na kraju putovanja jedan zadnji blatobran je skoro otpao od stalnog udaranja, a drugi je bio veoma labav. Lanci su konačno stavljeni. Svi smo izašli i hodali unaokolo kako bi se zagrejali. Šofer nije imao rukavice, pa smo našli neke debele vunene čarape za njegove ruke kako bi nastavio posao. Lanci, iako su bili veoma labavi, mnogo su pomogli i konačno smo mogli da se domognemo vrha ove gotovo jaruge od puta, na kom je automobil morao da ide u rikverc nekoliko puta, blizu ivice litice od pedeset stopa, kako bi mogao da skrene ulevo na oštroj krivini. Zbog snežne oluje se ništa nije moglo videti, ali je ona sada prestala i mogli smo da vidimo dugački vijugavi put ispred nas; sneg je prekrrio obronke dugog planinskog lanca; crne stene i nekoliko čvornovatih stabala sa kojih je svo lišće opalo razbijali su monotoniju beline predela. Prošli smo pored nekoliko uginulih volova i konja, od kojih su neki ležali onako kako su i pali; sa drugih je koža bila odrana i oni do pola raskomadani, dok bi tu i tamo ostao samo zaleđen crveni skelet usred utabanog terena – sa ljudskim i tragovima divljih pasa svuda okolo. Ovih lešina je bilo sve više i više kako je zemlja bivala sve surovija i napuštenija. Duboke zaleđene brazde usecale su se s obe strane puta i auspuh je stalno strugao i udarao o zaleđenu zemlju i grumenje po sredini. Visoki obronci zaklanjali su veći deo sunčane svetlosti, a škripa i pucketanje zaleđenog snega je nastavilo konstantan duet sa lupanjem

lanaca o blatobrane. Naš cilj je bio da, ako je moguće, stignemo te noći do Sofije i sutradan nastavimo dalje. Kada smo već krenuli kući, želeli smo da stignemo do Božića, ako je moguće. Ako je holandski brod i dalje isplovljavao iz Roterdama u petak, imali smo samo dve nedelje da stignemo na taj brod. Nakon iskustva sa Nemcima, koje smo imali prilike da vidimo, niko od nas nije želeo da putuje kroz tu zemlju; razmišljali smo da li postoji bilo koji drugi put kojim smo mogli proći. Ali, kojim god putem da smo krenuli, bilo je sigurno da ćemo privući pažnju zbog naše zelene odeće i stranog jezika. Pajl je imao sreće jer je imao američko odelo na sebi, ali je preko njega nosio staru kabanicu, a zatim i krznom postavljenu kratku jaknu, tako da je donji deo kabanice virio ispod jakne, pa je sa bezobličnim filcanim šeširom izgledao potpuno komično. Moj brat je nosio tanku uniformu kaki boje, jahaće čizme koje su mu bile prevelike, a prethodno su pripadale srpskom sekretaru spoljnih poslova, šinjel austrijskog zatvorenika i srpsku vojničku kapu. Što se mene tiče, ja sam imao dovoljno sreće da obezbedim oficirsku uniformu i šinjel – još jedan razlog da ne putujemo kroz Nemačku. Na nogama sam imao par prevelikih cipela i kao moj brat i ja sam nosio srpsku vojničku kapu. Sa dekama, kesama i rancem hrane, naša grupa je bila čudan prizor i izazivala je veliku pažnju kuda god da smo prolazili. Kola su nastavila da sporo grabe putem kroz smetove, čas se klizajući niz strmine, čas započinjući još jedan krivudavi uspon. Put do Bele Palanke je bio skoro sasvim pust, ako izuzmemo mrtve volove nasred puta. Tu i tamo bismo se mimoišli sa volovskom zapregom na putu ka Nišu, a kasnije kada smo počeli da se spuštamo u dolinu u kojoj se nalazila Bela Palanka, srpski zatvorenici su pod stražom popravljali put na raznim mestima. Kroz dolinu je duvao vetar, a put bio skoro sasvim bez snega, tako da smo ubrzo stigli u nesretnu Belu Palanku, gde se dvadeseti puk oteo kontroli. Još uvek su se mogli videti mnogi tragovi onoga što se tamo desilo, ali većina zgrada je sačuvana od vatre i samo su tu i tamo ugljenisani ostaci neke kuće pokazivali svoje crne grede kao

podsetnik na nasilje koje se nedavno desilo. Kroz grad, pa preko mosta i veoma brzo smo išli uzbrdo kao istoku. Put je išao strmo gore dugim, ravnomernim usponima sa tu i tamo kratkim krivinama, koje su predstavljale veliki problem kada su zavijale ulevo. Na nekoliko ovakvih mesta smo morali da se vraćamo po srpske zarobljenike da bi gurali kola uz strme, zaleđene delove ili da bi ih zaustavili da ne skliznu s puta dok smo išli u rikverc da bismo mogli da skrenemo. Sve ovo je uzelo dosta vremena i kada smo došli do vrha grebena i bili već dobro na putu za Pirot – starog srpskog grada na granici – već je prošlo podne. Sneg, kamenje, karavani volova i zaprege, lešine i zatvorenici, sve se to rastakalo u hladan, neinteresantan prizor dok je sunce počelo da zapada i vetar zviždeći duvao u jakim naletima. S vremena na vreme smo morali da izlazimo iz kola, šutiramo i kopamo put kroz zaleđene grbave nanose, da guramo kola koja su sporo se truckajući, inč po inč, napredovala ka prohodnijem putu ispred nas; ka turobnim visoravnima gde je sneg bio dubok, a kola šlajfujući napredovala sporo kao puž, šištala i mučila se kada bi idući u rikverc udarila u snežne prepreke; sunce je padalo sve niže, a mi još uvek nismo stigli do Pirola, gde je trebalo da dobijemo još benzina. Napokon je pred nama bio prohodniji put u dolini. Da bismo dospeli do njega, morali smo da se spustimo niz nekoliko dugačkih strmina i uskoro smo bili blizu Pirola. Uplašeni konj je zbacio svog jahača u sneg i galopom ušao u grad ispred nas. Svuda bugarski vojnici. Karavani volova i zaprege preplavili su ulice i put je morao biti raščišćen da bismo mogli da dospemo do depoa za snabdevanje. Ovde nam je predstojalo još jedno dugo čekanje, jer poslednji preostali tank benzina nije bio otvoren i nakon što nam je data dozvola za dobijanje goriva nije bilo alata kojim bi se teški zatvarač mogao otvoriti. Posle četrdeset petominutnog rada sa dletom i čekićem na sve većoj hladnoći, zatvarač je skinut, a prtljag je morao biti ispražnjen iz zadnjeg dela kola kako bi se dospelo do rezervoara. Sa punim rezervoarom i prtljagom ponovo čvrsto spakovanim krenuli smo ka Caribrodu. Na periferiji

Pirota se nalazio ogroman kamp sa volovskom zapregom i vozačima. Izgleda da mnogi volovi nisu mogli da podnesu hladnoću pa su uginuli, a ljudi su ih drali i tranžirali. Čitavim putem kojim smo sada putovali nailazili smo na komore koje su se vukle i otežavale siguran prolaz, bilo kojom brzinom, po klizavom putu. Ovde je dolina bila ravna kao daska, ogoljene topole i vrbe oivičavale su put na pojedinim mestima, dok je s naše leve strane išla jednosmerna pruga. Brzi potok je bio potpuno zaleđen i prešli smo ga s jedne na drugu stranu nekoliko puta, ponekad preko mosta, a ponekad preko nečega što je izgledalo kao prelaz. Caribrod je bio otprilike na pola puta između Niša i Sofije i bio je to prvi bugarski grad koji smo videli. Snažni smetovi, stalno nameštanje lanaca, komore i dobijanje benzina su potrošili toliko vremena da se činio budalastim pokušaj da se dospe dalje od Caribroda to veče, naročito pošto su nas čekale visoke planine i beskrajno loš put koji su bili opasni u bilo koje vreme, a duplo više noću. Šofer je bio voljan da pokuša, ali je rekao: „Najmudrije je da ne idemo; ne poznajete taj put, koji je i preko dana loš, a noću će se, bez svetala i kolima koja su u stanju u kome su, nešto neprijatno desiti.“ Na našu sreću, poslušali smo njegov saveti i ostali u Caribrodu. Kada smo dokumenta koja smo nabavili u Nišu pokazali komandantu, bilo je dovoljno da dobijemo dozvolu da ostanemo te noći. Mogli smo da pronađemo samo jednu gostionicu u kojoj smo mogli da prenoćimo i kada je šofer otišao da parkira kola, nas trojicu su odveli u malu sobu gde smo posle velike muke uspeali da dobijemo nekoliko cepanica za malu tučanu peć. Kada se šofer vratio, svi smo otišli u veliku sobu u prizemlju. Mesto je bilo puno vojnika i oficira koji su jeli, pili ili su bili okupljeni oko velike okrugle peći, pušeći i pokušavajući da se malo zgreju. Kosmati dečak od oko osamnaest godina, koji je nosio prljave albanske bridž pantalone i dronjavu košulju, nosio je hranu onima koji su mu dovoljno dosađivali da dobiju. Temperatura je bila blizu minusa i prljavi daščani pod, prljavi goli zidovi i klimavi stolovi sa gladnim ljudima, koji su se tresli od zime i

halapljivo jeli, činili su jednu od najdepresivnijih slika kojih se mogu setiti. Bilo je nekog isečenog mesa i pasulja, malo parče hleba i turska kafa. Svi vojnici su doneli svoj hleb, koji su proždrali u velikim komadima nakon što bi ga malo ugrejali na peći. Pitali smo kada je polazio voz ka Sofiji i saznali da je jedini kojim smo mogli da krenemo upravo otišao, a da sledećeg neće biti do kasno sledećeg dana. Jedino što nam je preostalo bilo je da izvučemo najbolje iz loše situacije i kako bismo se utoplili, okupili smo se u našoj maloj sobi, uvili se u ćebad, šinjele i posteljinu koju smo zatekli i pokušali da spavamo. Prvo blede sivilo nastupajućeg dana se napokon pomaljalo kroz prljave prozore i ubrzo smo ustali i pripremili se za polazak na poslednju polovinu našeg puta do Sofije. Šolja turske kafe i nešto krejera, koje smo poneli sa nama, bio nam je doručak i otišli smo po kola. Bila su parkirana iza vojnog štaba i čuvana cele noći, ali sada nikako nismo uspevali da upalimo motor. Šofer je ubacio kurbu i pokušavao da startuje; uz pomoć vojnika kola, prekrivena ledom, su isparkirana i gurana niz ulicu, ali sve ovo uopšte nije pomoglo. Ugrejali su vodu i stavili je u hladnjak, a benzinske cevi prekrivane ugrejanim krpama. Ništa nije pomagalo; ponekad bi kresnulo i to je bila jedina nagrada za naše napore. Zaintrigiranim školarcima, sa rumenim obrazima i knjigama ispod miške, koji su se okupili i gledali, pažnja je bila podeljena između kola i našeg čudnog izgleda, ali uskoro su morali da krenu svojim putem jer bi u suprotnom zakasnili na časove. Na kraju smo se umorni, promrzli i obeshrabreni vratili u gostionicu ubeđeni da ćemo ipak morati da sačekamo voz. Šofer je i dalje nešto čeprkao i radio dok smo mi sedeli uvijeni u šinjele i ćebad, posmatrajući kako se senke vuku po prljavim i hladnim zidovima skoro prazne sobe. Na kraju kao „po ćudi”, poznatom samo psihologiji automobilskih motora, kola su upaljena. Užurbano smo utovarili naše stvari i napustili smo grad u deset sati. Ubrzo smo se setili šoferovih reči od sinoć. Dolina se završila nekoliko milja izvan grada, sneg je sve jače padao i put je počeo da vijuga penjući se uz visoke krševite planine.

Stalno smo morali da izlazimo i lopatom čistimo sneg i guramo kola koja su se, silazeći u rikverc, zarivala u snežne nanose ili stvrdnuti sneg. Duboke jaruge su na nekoliko mesta bile pune vode i često se činilo da ćemo se zaglaviti u jednoj od njih i tamo ostati. Zemlja je izgledala napušteno i osim puta i železničke pruge koja se tu i tamo mogla videti, činilo se da smo bili udaljeni stotinu milja od bilo kakvog naseljenog mesta. U podnožju brda su gusto rasli borovi i kedrovi i tu je sneg bio dubok i težak. Kola su milela i zastajala, opet milela, a onda smo morali da stanemo i sačekamo da se pregrejani motor ohladi dok su se lanci učvršćivali. Oštar i hladan vetar nanosio je na nas u oblacima suvi sneg, ali mi smo se ipak sve više i više prikradali goletnom, stenjem prekrivenom planinskom prolazu. Ovde je vetar još više duvao i delovi puta su bili skoro očišćeni, tako da smo na ovim delovima dobro nadoknađivali vreme, ali smetovi koji su sledili na nezaštićenim tačkama su bili veliki i bili smo primorani da prokopavamo put na mnogim mestima. Vreme je brzo prolazilo, ali je šofer rekao da ako uspemo da se probijemo kroz ovaj deo, ostatak puta neće biti tako težak i moći ćemo da nadoknadimo dosta vremena. Snežna oluja je svakih nekoliko minuta duvala kroz stenovitu klisuru, prekrivajući i nas, i stenje i put pred nama. Hladnoća je bila velika i vetar je prolazio kroz sve što smo imali na sebi. Tri sata smo čas uzimali, čas jurišali na snežne nanose, lopatom smo sklanjali i gurali sneg ili se polako probijali kroz bele nalete vetra. Napokon, nakon jedne od ovih brzih oluja, ugledali smo veliku ravnicu koja se prostirala pred nama u svojoj belini i monotonosti. Na kraju smo dospeli do prohodnijeg dela i ubrzo smo stigli do ravnice, da bismo ugledali još jedan planinski greben preko kojeg je vodio put. Ovde su srpski zatvorenici raščišćavali put od snega i uz njihovu pomoć kola su se popela na dva najgora uspona ovog putovanja. Već je bilo podne, a mi još nismo prešli ni polovinu puta do Sofije, ali smo ipak bili zadovoljni što nismo pokušali da nastavimo put prethodne noći. Velika ravnica koja se sada prostirala pred nama u

monotonij ustalasanj belini izgledala je beskrajna i uskoro smo leteli njome ostavljajući iza sebe planine koje su se sve slabije videle, da bi na kraju sasvim nestale. Jednom smo skrenuli na pogrešan put što nas je usporilo, a kada smo izašli na prugu, voz sa trupama koji je išao na front nas je pobrkao sa visokim zvaničnicima i svečano pozdravio. Nekoliko raštrkanih stabala su bili jedini objekti koji su razbijali monotoniju naredna dva sata. Nekoliko puta smo promašili put, prekriven novim snegom ili smo upadali u jarak ili se vozili ravnicom neko vreme dok ne bismo uvideli grešku i onda morali da se vratimo istim putem. Oko četiri sata smo na dugačkom ravnom potezu udarili u oštru, snegom prekrivenu stenu i probušili dve gume. Njihovo popravljanje na temperaturi oko nule i popravljanje lanaca na zadnjim gumama je dugo trajalo, ali smo na kraju ipak opet nastavili putovanje i ubrzo smo prošli kroz snegom prekriven grad Slivnicu. Plavičasti dim se vijorio iz dimnjaka kuća i prekid monotonije bele ravnice je predstavljao olakšanje, tako da smo sada bili na poslednjoj etapi našeg putovanja. Sve je više bilo drveća, ljudi i kuća, ali je put počeo da krivuda i bivao sve nezgodniji, a sneg sve dublji. Na jednom mestu, gde je put veoma blago zavijao, skliznuli smo u duboki jarak i da se auspuh nije zario u zemlju i zaustavio nas, prevrnuli bismo se i završili putovanje upravo ovde. Bili smo prinuđeni da čekamo dok nisu došle dve volovske zaprege i izvukle kola iz jarka; kola su često isklizavala sa sredine puta, pa smo morali ponovo da se vraćamo. Mora da se u jarku prenosnik volana još više pokvario, tako da su kola stalno klizila s puta udesno, tako da se put, nakon velikog aerodroma udaljenog nekoliko milja od Sofije, pokazao kao još naporniji nego što je bio ostali deo puta. Ušli smo u grad tek što se počelo smrkavati, prolazeći pored fabrika i siromašnijih delova grada na periferiji, sve dok nismo dospeli do centralnog dela grada, izgrađenog oko brda na kom se nalazila Kraljevska palata. Ovde smo, nakon pokušaja u dva hotela, obezbedili sobe. Sve je bilo prebukirano, a nemački oficiri su se mogli videti svuda. Naš prtljag je istovaren i odnet u naše

sobe. Pozdravili smo se sa šoferom i obradovali ga poklonom, kojim je mogao sebi da obezbedi najbolje i najtoplije rukavice koje je mogao da nađe i da mu još nešto ostane. Zatim smo se okupali i uredili, izašli napolje na pravi obrok i vratili se da spavamo u čistoj posteljini u parnim grejanjem zagrejanom sobi. Naš čudan izgled je privukao veliku pažnju u restoranu u kom smo jeli i mnogi su nas pitali ko smo i odakle stižemo? Kada su saznali da smo Amerikanci, nekoliko dobro obučениh mladića je došlo za naš sto, pričalo sa nama i ponudilo pomoć dok smo u gradu. Svi su pohađali Roberts koledž (Roberts College, američka institucija) i saznali smo da u vladi mnogo važnih mesta zauzimaju ljudi koji su tu stekli svoje obrazovanje. Svi ovi ljudi su govorili engleski i činili sve što je bilo u njihovoj moći da nam pomognu. Narednog jutra smo počeli da organizujemo putovanje do najbliže otvorene luke. Naši pasoši, koji su prethodne noći poslani u policiju na proveru, bili su vraćeni i pošli smo da pronađemo američkog konzula ili ambasadora u Bulgar hotelu. Nakon što smo u hotelu dobili uputstva, pronašli smo gospodina Marfija (Murphy), generalnog konzula, i predali listu svih Amerikanaca za koje smo znali da su još ostali u Srbiji; takođe smo sve sredili oko Nikovog izgubljenog pasoša. Iz kancelarije generalnog konzula smo se vratili u Bulgar hotel i sreli se sa gospodinom Luj Ajnštajnom (Louis Einstein), američkim otpravnikom poslova, koji se najviše zainteresovao za našu priču i planove i uz njegov savet, pismo i specijalnu zvaničnu depešu za gospodina Penfilda (Penfield) u Beču, kraća ruta preko Donjeg liveog i uzvodno Dunavom se činila mogućom. Odavde smo otišli u austrijsku ambasadu da dobijemo dozvolu da Dunavom dođemo do Austrije. Nije bilo vremena da sve tada organizujemo, tako da smo otišli misleći da ćemo konačan odgovor dobiti to popodne. Posle ručka smo otišli u policijsku stanicu i nakon dugog čekanja i raznih komplikacija, dobili smo dozvolu da to veče napustimo grad. Odavde smo se vratili u austrijsku ambasadu i saznali da naši pasoši moraju biti pregledani. Predali smo ih i rečeno nam je da se vratimo kasnije.

Brzo smo se vratili do hotela i spakovali ono malo stvari koje smo imali, a onda otišli da razmenimo zlato za austrijski novac za dugo putovanje do Beča. Svi su nam rekli da je probiti se do Austrije rutom preko Donjeg liveog bilo nemoguće, a i gospodin Ajnštajn, lično, je bio veoma sumnjičav, pošto je to bila vojna ruta preko koje je samo Austrijancima, Nemcima, Turcima i nekolicini Bugara bilo dozvoljeno da putuju. Duži, sigurniji i skuplji put je vodio kroz Rumuniju do Bukurešta, pa odatle u Austriju. Kada smo se konačno vratili u austrijsku ambasadu, vrata su bila zatvorena i izgledalo ja da ćemo morati da provedemo još jednu noć u Sofiji; ali pošto smo uporno kucali i zvonili na vrata konačno smo primljeni i odvedeni kod službenika kojeg smo želeli da vidimo. Kao prvo, rekao je da je bilo previše kasno da bi mogao bilo šta da uradi, a kao drugo, samo je jedan mogao dobiti dozvolu da ide sa zvaničnim dokumentima. Pajl koji je veoma dobro govorio i nemački i francuski, iznosio je argument za argumentom; govorio je o radu postignutom u Nišu; o pomoći pruženoj Austrijancima kao i drugima; o nesreći sa mojim vidom i o tome kako smo se trudili iz sve snage da uhvatimo parobrod koji je isplovljavao za manje od nedelju dana. Ništa od ovih argumenata nije dotaklo službenika, neophodnu dozvolu nismo mogli dobiti, ali su naši pasoši bili vizirani, tako da to nismo morali da uradimo u Bukureštu. Dok je austrijski zvanični pečat bio stavljen i za ovo nešto malo plaćeno, osećali smo se prilično bezbedno i spremni da krenemo; ali baš kada smo hteli da izađemo napolje, čovek nas je pozvao i rekao da je, ako smo voljni da krenemo rutom preko Donjeg liveog na našu odgovornost, postojala šansa da prođemo tim putem, iako on to ne bi preporučio, jer je bilo verovatno da ćemo biti vraćeni. Zahvalili smo mu, požurili u hotel da uzmemo svoj prtljag i nešto pregrizemo i bili smo potpuno spremni da „rizikujemo“. Samo što smo ušli kroz hotelska vrata, dva doktora koja su istim brodom sa nama stigla iz Amerike su izašla. Susret u Sofiji je bio poslednja stvar koju smo očekivali, ali je bilo malo vremena za razgovor. Ovi ljudi,

doktor Mek Linden (Mac Linden) i doktor Rajnhart (Rinehart) su otišli u Solun iz Srbije, odakle je bilo nemoguće naći brod. Vraćali su se kroz Grčku i Bugarsku i bili na putu ka Bukureštu, a potom preko Evrope na zapadnu obalu. Posavetovali smo ih šta bi bilo najbolje da urade iz našeg iskustva i onda smo, nakon užurbanog rastanka, obezbedili taksi i odvezli se na stanicu. Bugarski vozovi su kretali na vreme. Naišli smo na mladog službenika koji je radio u Teksasu i govorio je engleski, a njihova pomoć je bila od velikog značaja i uskoro smo se našli u kupeu dugačkog voza sa prtljagom sigurno smeštenim. Vagoni su se uskoro popunili Nemcima, Austrijancima i Bugarima, a od 19:45 do 2 sata smo proveli najneprijatnije, vruće i zagušljivo vreme. Nekoliko putnika je bilo veoma bolesno; tu je bio i neprijatan pruski podoficir, koji je nosio veliki Gvozdeni krst i insistirao da u kupeu ostane njegov jazavičar koji je kukao i cvileo, a svuda se mogla osetiti ohola tevtonska vojna atmosfera. Bila je to Pruska u malom, na točkovima, sa ofarbanim prozorima, lošom rasvetom i ventilacijom. Putovanje se odvijalo između zagušljivih trenutaka spavanja, mumljanja grlenih glasova, isprekidanih škripom točkova i cviljenja psa, dok su tu i tamo probojno pištanje lokomotive i trzaji vagona značili da prolazimo kroz neko selo ili zaselak. U Donje liveno smo stigli u 2 sata noću. Odatle do reke je bilo oko jedne milje i rasklimatane kočije su čekale da prebace putnike. Tu smo čekali na hladnoći skoro čitav sat, pokušavajući da osiguramo jedna od nekoliko kola, koja su sve ubrzano vozila tamo i nazad, kako ne bi propustila da naplate kartu zaostalim vojnicima na stanici. Posle hladne vožnje kroz dugačko raštrkano selo, dospeli smo do reke. Naš prtljag je bačen, novac zgrabljen iz ruku i vozač je bio na putu nazad kako bi naplatio još jednu vožnju. Svi su se okupili na omanjoj staničnoj teretnoj platformi na kojoj su bile nagomilane bale i sanduci, dok su u blizini bile poređane poljske kuhinje, a ispred nas su se nalazili dugački nizovi teretnih vagona koje su čuvali nemački vojnici sa krznenim šinjelima. Nije bilo skrovišta, a živa se vrtela oko nule. Oštri naleti vetra

su mrznuli telo, dok je utabani sneg činio od nogu sante leda. Iz razgovora oko nas uskoro smo shvatili da je brod koji smo čekali već dva dana kasnio zbog magle, ali je mogao da stigne svakog trenutka. Najpametniji su odmah potražili toplu, ali ubogu kafanu, nešto dalje uz ulicu. Oni koji nisu bili toliko pametni duže su čekali, ali za jedan sat je platforma bila skoro sasvim prazna. Mi smo ostali jer nismo bili svesni situacije, niti smo znali gde da idemo, a i morali smo da pazimo na prtljag; s druge strane, s obzirom na osećanja koja su Nemci gajili prema Amerikancima, bilo je prijatnije ostati na hladnoći i biti skupa, nego se skloniti u kafanu punu Nemaca. Raširivši naše najdeblje ćebe po zaleđenom snegu u zaklonu od gomile čaura, legli smo i pokrili se sa druga dva ćebeta. Od tada, pa sve dok se nije razdanilo bio je to najhladniji i najmizerniji period koji sam ikada doživeo. Kada je svanulo, ustali smo, ukočeni i promrzli i, prepuštajući prtljag kakvoj god sudbini da ga je čekala, počeli smo da hodamo tražeći mesto na kom bi se ogrejali. Nedaleko, uzbrdo, u ulici pronašli smo jedinu kafanu u ovom mestu. Tamo smo popili nešto slabog, vrućeg čaja i malo se zgrejali. Kada smo se vratili do prtljaga, od nekoliko okupljenih ljudi smo saznali da parobrod neće stići pre deset. Čitavog dana smo na smenu išli do kafane na vruć čaj i saznavali nove izveštaje da parobrod neće stići još jedan sat. Na kraju je stigao – u osam sati to večer. Oko četiri nas je pregledao bugarski komandant, koji nam je postavio nekoliko pitanja na veoma dobrom engleskom, lupio pečate u pasoše i odagnao sve naše strahove od ukrcavanja na parobrod i napuštanja zemlje. Rizikovali smo i dobili, iako smo u međuvremenu bili veoma napeti; sada se ni vetar nije činio tako hladnim, a ni nekoliko krepera koje smo jeli tako suvim. Pošto je parobrod dva dana kasnio, velika gomila ljudi je čekala kada je brod pristao pored nekoliko teretnih parobroda. Gurajući i utrkujući se, ljudi su se probijali kroz uske brodske stepenice i odmah popunjavali i najmanje slobodno mesto. Veliki odred austrijske pešadije se ukrcao i napravio još veću gužvu, iako su ovi ljudi smešteni napred. Dok smo se

ukrcavali, razišli smo se i trebalo nam je dosta vremena da ponovo pronađemo jedni druge. Morali smo da pazimo na teške torbe i bilo je teško prolaziti sa njima kroz uske prolaze između velikih gomila tereta do salona gore, a kada smo dospeli do njega izgledalo je da je svako mesto bilo zauzeto. Konačno smo našli mali ćošak u jednoj sobici i smestili se tamo. Nakon dugog čekanja i konstantnog dosađivanja zauzetim brodskim konobarima, uspeali smo da dobijemo nešto za jelo i piće – prvi pravi obrok posle više od dvadeset četiri sata. Brodska kabina je bila nedostižni luksuz, tako da smo se ispružili na uskim klupama koje su se prostirale duž svih zidova sobe i uskoro smo zaspali. Po redu vožnje je trebalo da stignemo narednog jutra, ali parobrod je izgubio dosta vremena u Donjem liveno mi tek je u tri popodne dospeo do Oršave, austrijskog prigraničnog grada. Tokom plovidbe Dunavom – brzakom punim mulja, a ne kako smo ga uvek zamišljali, plavim i mirnim – smo zaključili da je najpametnije da ostanemo u salonu. Brod je bio pun oficira, i nemačkih i austrijskih, a mi smo prolazili kroz oblasti koje su držale vojne snage i bilo kakvo neprikladno interesovanje koje bismo pokazali za zemlju kroz koju smo prolazili, odmah bi nailazilo na negodovanje. Ako bismo pokušali da se zadržimo na uskoj palubi, neko bi uvek bio blizu nas i pratio naše kretanje. Kao i u Nišu, uskoro smo shvatili da Amerikance nisu voleli više nego i Engleze i od tada pa sve dok nismo stigli do Holandije, Nemci su nam stalno s velikim prebacivanjem govorili „Zašto vaša zemlja snabdeva municijom naše neprijatelje?“ „Ne ubijaju naše hrabre ljude saveznici, već američka municija.“ Na kraju je doktor Pajl, koji je tečno govorio nemački, dao odgovor na ove optužbe u vidu govora koji je trajao oko pet minuta, a bio je zasnovan na tvrdnji da su Englezi započeli propagandu u Nemačkoj, kako bi naveli ljude u toj zemlji da misle da su Amerikanci odgovorni za svu municiju koju su saveznici koristili. Iako je odgovor bio izmišljen, zahvaljujući njemu smo uspeali da se izvučemo. Mnogi ljudi na parobrodu su se vraćali iz Turske; oficiri u jednostavnim sivim uniformama i braon

astraganskim kapama; medicinske sestre i vojnici. Jedan čovek, švedski oficir, koji je imao čin i u nemačkoj i u pruskoj vojsci, se upravo vraćao iz Persije gde je radio kao inženjer za Nemačku. Posle putovanja na mazgi, koje je trajalo više od tri nedelje i prošavši kroz različite avanture, dospao je do železničke stanice i sada je bio na putu kući, na odmor. Neposredno pre ulaska u Đerdapsku klisuru, na poslednjoj etapi našeg putovanja, četiri austrijska kontrolora su protutnjala pored nas. Svi prisutni su pojurili na palubu, salutirali i mahali rukama dok su kontrolori paradirajući prolazili. Posle upornog probijanja kroz vodenu bujicu u uskom kanalu Đerdapske klisure, prošli smo okuku i ušli u mirnije vode kojima smo dospeli do Oršave. Ovde su se svi iskricali i uputili ka carinskim službenicima. Bili smo iznenađeni kako je naš prtljag površno pregledan, a bili smo upozoreni na najgore i na to smo bili spremni. Nakon što su nam udareni pečati u pasoše, potražili smo smeštaj, jer je voz, koji smo mislili da ćemo uhvatiti sat pre toga, otišao, a drugog nije bilo do narednog dana. Grad je bio krcat i neko vreme se činilo da ćemo morati da provedemo noć napolju, ali na kraju nam je, nakon duge potrage, vlasnik jednog malog hotela obećao da će učiniti za nas sve što može; tako da smo se smestili u kafeu ovog mesta čekajući razvoj situacije. Mesto je bilo puno Austrijanaca i Nemaca koji su igrali karte, domine, šah i pili. Neposredno pre nemačke ofanzive, na grad su pucali srpske komite s druge strane reke, tako da je još uvek bio u lošem stanju. Nakon tri sata čekanja, naša soba je bila spremna. Sprovedeni smo kroz blatnjavo dvorište i uvedeni u udžericu koja je izgledala kao nekadašnja štala. Prozori su bili polupani, ali su postojala dva kreveta i kauč, a bili su vidljivi i pokušaji čišćenja. Oprali smo se i vratili u hotel da nešto pojedemo. Dugačka trpezarija je bila puna vojske i žena. Pregledajući jelovnik, uočili smo da su svim jelima data imena popularnih heroja nemačke vojske, tako da smo naručili grofove, generale, prinčeve i admirale i platili u skladu sa tim. Ciganski orkestar žičanih instrumenata je svirao divlje i tužne mađarske melodije dok smo jeli; vođa

orkestra, visoki, debeo čovek crnih očiju, sa violinom uvučenom ispod brade, je išao od stola do stola za kojima su sedele lepše žene i nagingjao se svirajući im svoju muziku na uho. Ukrućeni oficiri su ušli, okrenuli se na sve četiri strane sveta, salutirajući baš kod svakog okreta, da bi se onda pridružili grupi svojih prijatelja. Muzičari su prošli kroz punu prostoriju sakupivši sav bakšiš koji su mogli za svoju muziku. Jedna mala grupa je pokazivala interesovanje, ali i nedoumice o nama; niko nije mogao biti siguran ko smo, a zbog raznolike odeće koju smo nosili odgovor je bilo teško dati. Naša takozvana spavaća soba je bila veoma hladna. Pajlov krevet je propao dok je ležao na njemu, ali smo svi bili preumorni da bismo se na to obazirali, tako da smo spavali do kasno narednog jutra. Posle kifli i kafe, otišli smo u menjačnicu, a pošto je u jednoj kurs bio visok, potražili smo drugu preko puta ulice. Ovde je kurs bio potpuno isti, pa smo rešili da izađemo u trenutku kada je ušlo nekoliko nemačkih oficira. Žena koja je tu radila od početka je bila sumnjičava prema nama, jer smo izašli pošto su nemački oficiri ušli i uskoro smo saznali da smo prijavljeni kao špijuni. Nismo imali problema posle tog incidenta, ali to dovoljno govori kakvo je stanje bilo svuda kada su u pitanju špijuni.

Ispred policijske stanice, u koju smo otišli da dobijemo dozvolu da napustimo grad, morali smo dugo da čekamo u redu na hladnoći i nakon što su nas ispitali i zadržali dva sata, rečeno nam je da dozvola koju smo tražili nije bila nužna. Samo nam je rečeno: „Ako ste oni koji tvrdite da ste, proći ćete, a ako niste, gotovi ste“.

Oko tri sata smo se odvezli na stanicu, milju i po izvan grada. Pored puta kojim smo putovali prostirali su se venci i venci planina sa svojim maglovitim plavim grebenima. Mali kupei u vozu, koji su ličili na kutije, bili su prenatrpani uglavnom vojnicima. Našli smo mesta tako što smo morali da se razdvojimo i rasporedimo po različitim kupeima gde smo i ostali čitavog tog dana, noći i dela

sledećeg dana, sve dok nismo stigli do Budimpešte. Naš voz je mileo izlazeći iz stanice, mileo je i kroz doline i klance, dok su se planine sve više približavale i postajale sve više i surovije kako je padala noć. Zaustavljao se u svakom selu ili zaseoku koji se mogao pohvaliti da ima stanicu. Putnici su se stalno menjali tokom čitave noći, a spavati u vrućem prepunom kupeu je bilo skoro nemoguće. Da bih izbegao mogućnost neprilike ili nesporazuma, bio sam prinuđen da nosim teški šinjel, kako bih ispod njega sakrio englesku uniformu, a u vrućem vozu ovo je bilo veoma neugodno. Do jutra smo dospeli do ravnijeg predela, nakon kog je nastupila velika ravnica, kroz koju je voz, sada već sa nekoliko sati zakašnjenja, i dalje sporo huktao. Nije bilo vode da se operemo, niti smo mogli doći do hrane, ali do tada smo se već i navikli da putujemo bez hrane, a naša najveća briga je bilo da što pre dospemo do Budimpešte. Seljaci su se ukrcavali na voz kako bi proveli nedelju u gradu. Poslednjih dvadeset pet milja putovanja ovi ljudi, u njihovim čudnim nošnjama, popunili su svaki inč prostora u našem vagonu, jer su vagoni namenjeni za njih bili prepuni da bi primili bilo koga.

U Budimpešti smo imali sreće da uhvatimo voz za Beč. Ovde se sve promenilo na bolje. Voz je bio srednje brz i išao je na vreme; barem smo mogli da se operemo, a oni koji su putovali u našem kupeu bili su izuzetak od uopštenog tipa putnika koje smo sreli, dajući nam savete gde da idemo kada stignemo u Beč. Kada smo ušli u veliku stanicu u gradu, pao je mrak. Hotel u koji smo nameravali da odemo bio je blizu stanice i uz portirovu pomoć oko teškog prtljaga uskoro smo se u njemu i smestili. Mesto je bilo puno – ljudi su buljili u nas; mnogi su postavljali pitanja, a jedan stariji gospodin u mantilu i sa svilenim šeširom je zaustavio svoje kočije ne bi li sišao i doznao ko smo. Napokon smo uspeli da dobijemo taksi i posle nekoliko pokušaja obezbedili sobe u hotelu Metropol, gde smo saznali da su se doktor Rajan (Ryan) i njegova grupa iz Beograda smestili

samo nekoliko dana ranije. Ovde smo mogli makar da se uredimo, ali skoro dva dana i jedna noć bez hrane nam je svakako otvorila apetit i bez brijanja ili bilo kakvog pokušaja da izgledamo barem pristojno, otišli smo izravno u trpezariju. Bila je to prostrana belo-zlatna soba sa krovnim vitražem, sa balkonom zaklonjenim sa tri palme koje su stajale sa tri strane. Doktor Rajan je ostavio dobar utisak tako da smo dospeli na sami centar prostorije i bili pod budnim okom mnogih dobro odevenih ljudi koji su se tiskali oko stolova, jeli i slušali muziku koja je dolazila sa balkona. Pokušavali smo da uštedimo novac na svaki mogući način, ali ovo je bila specijalna prilika i sve što smo poželeli, dobili smo. Ljudi su stalno buljili u nas i rukom pozivali našeg konobara za svoj sto raspitujući se o nama, a neki su bili toliko radoznali da su nam prilazili i pitali. Obrijali smo se u Sofiji, a od tada smo spavali u odeći, koja je bila loša i pre nego što smo pošli, blato iz tri zemlje je prekrivalo naše čizme i cipele, a uniforma engleskog oficira u restoranu, u glavnom gradu Austrije, slobodnom i nečuvanom, izgledala je prilično čudna ovim ljudima. Sada, pošto smo jeli i imali gde da spavamo, sve nam je to bilo smešno i pošto je odavno izgubljen svaki osećaj stida, bilo je zabavno gledati prelepo obučene žene i elegantne muškarce koji su izvijali vratove kako bi što bolje osmotrili ovaj prizor i zatim se prepustili živom razgovoru nagađanja. Čitavo veče je bilo uspešno i jako smo uživali. Beč noću, čak i u vreme rata, je prizor za dugo pamćenje.

Naredno jutro je bilo početak onoga što se moglo nazvati „dan taksija“, pošto smo žurili od mesta do mesta i uspeali sve da obavimo pre nego što smo uhvatili voz za Berlin isto veče. Ukratko, vreme je proteklo na sledeći način: prvo smo potražili američki konzulat da bi nam bili ispečatirani pasoši, odatle smo nastavili u policijsku stanicu i dobili dozvolu da napustimo grad i zemlju to veče; u nemačkom konzulatu smo dobili dozvolu da uđemo u Nemačku, s ciljem tranzita

na putovanju u Holandiju, pa su u naše pasoše udareni odgovarajući pečati. Ovo deluje veoma lako, ali realnost je bila vrlo različita i samo uz strpljenje i veliku upornost je bilo moguće ostvariti ove tri stvari u tako kratkom vremenu. Vreme je sada bilo najdragocenije i posle ručka i susreta sa Kukovim (Cook) predstavnikom u vezi sa najboljim načinom stizanja do Sjedinjenih Država iz Beča, odlučili smo da idemo trasom do Holandije preko Nemačke. Svuda nam je bilo rečeno da je u ovo vreme Švajcarska verovatno zatvorena za putnike, pa čak i ako bismo se probili kroz ovu zemlju, putovanje do Bordoa se nikad ne bi moglo obaviti kroz Francusku u sadašnjim uslovima i stići na vreme kako bi se uhvatio „božićni brod”, ako je takav brod uopšte plovio. Kroz Francusku ništa nije bilo sigurno i rečeno nam je da bismo skoro sigurno bili pritvoreni. Pošto smo konačno odlučili da idemo u Holandiju, obezbedili smo karte od Kukovog predstavnika i požurili u američku ambasadu da se vidimo sa gospodinom Penfildom (Penfield) i predamo mu dokumente koje smo nosili iz Sofije. U ambasadi smo sreli gospodina Janga (Young), koji je predstavljao Sjedinjene Države u Nišu; takođe smo znali dva mlada doktora, koji su došli iz Srbije i čekali na novac od kuće. Gospodin Penfield je primio dokumente, saslušao našu priču i dodao klauzulu u naše pasoše za koju je smatrao da nam je bila neophodna za prolazak kroz Nemačku. Ovde smo bili upozoreni da pri ulasku u Nemačku možemo očekivati da nam budu oduzete sve slike, kamere, pisan i štampan materijal, ali pošto smo do sada imali neobično mnogo sreće, odlučili smo da krenemo iste noći. Napuštajući ambasadu požurili smo do holandskog ministra da naši pasoši budu vizirani na vreme, nakon čega smo razmenili novac i obavili neophodnu kupovinu. U hotelu smo užurbano obavili ručak i otišli na stanicu i tako je počeo naš put do Berlina.

U pet sati sledećeg jutra došli smo do nemačke granice i ovde je doktor Pajl ostao bez svih svojih nerazvijenih filmova, ali ništa drugo nije uzeto, tako da smo

prošli veoma dobro, nakon priča koje smo čuli u Beču. Posle jednočasovnog čekanja ukrcali smo se u drugi voz i stigli u Berlin u pola jedanaest. Sledeća etapa našeg putovanja nije počela sve do večeri istog dana, tako da smo imali praktično čitav dan u Berlinu. Na ulicama su svuda bile žene, vojnici i oficiri, koji su se takođe mogli videti u velikom broju, ali muška civilna populacija se, po svojoj prilici, svela na šačicu. Nikada nisam video ozbiljno ranjenog nemačkog vojnika. Kako sam čuo, svi ljudi koji su izgubili ruku ili nogu ili na bilo koji drugi način bili osakaćeni, bili su smešteni u bolnice i sanatorijume u unutrašnjosti. Veliki broj vojnika, dva dana ribe nedeljno, sistem bonova za hleb i neka vrsta svečanosti koja je vladala u svim kafeima i javnim mestima, bili su jedini tragovi rata koji su se mogli primetiti u glavnom gradu Nemačke. Hrana je bila dobra i ne toliko skupa kao u Njujorku, iako su porcije koje su servirane bile daleko manje od onih kojih sam se sećao da sam jeo na prethodnom putovanju u Nemačku, u vreme mira.

Kroz prozore voza smo mogli da vidimo polja koja su najvećim delom bila na isti način kultivisana i žene koje su obavljale veliki deo poslova. Na pruzi su se stalno mogli videti zatvorenici koji su radili, a većina njih su bili Rusi. Nemačka je funkcionisala kao veoma precizan sat, a činjenica da je zemlja bila u ratu je delovala skoro smešno, sve dok se nismo ukrcali u voz koji će nas odvesti do holandske granice. Nove trupe su odlazile na front iste noći kada smo i mi krenuli; majke, očevi, prijatelji i devojke ili žene su se muvali preko platforme pozdravljajući se u plaćem ispunjenoj tišini. Dugački voz sa trupama koji je dokloparao napunio se i brzo krenuo, ostavljajući tužan skup da se pozdrave u tišini i čekaju u svojim kućama, nadajući se povratku njihovih voljenih sa fronta. Na kraju je stigao naš voz, na vreme – u minut, i obezbedili smo mesta za nas i naš prtljag. Mnogi oficiri su pratili prethodni voz koji je već krenuo, ovim u kom smo mi bili. Po onome što smo čuli, očekivala se ofanziva i zato su se ove trupe

koncentrisale na nekom mestu blizu pruge. Tu noć smo opet proveli u vozu, spavajući što smo bolje mogli sve do pola pet, kada nam je rečeno da izađemo pošto smo došli do nemačke granice – u Benthajm, gde smo morali opet da prođemo kroz carinu. Kroz maglu hladnog kišnog jutra, preko svetlucavih šina svi su ubrzo krenuli u veliku nisku sobu gde se obavljao pregled prtljaga. Na ulazu su nam tražili pasoše koje su proverili i onda nas poslali do niskog šaltera gde nam je otvoren prtljag radi inspekcije. Ovaj put je pretres bio detaljan i morali smo da se rastanemo sa svim pisanim i štampanim materijalom, kao i razvijenim filmovima. Bajonet koji je moj brat nosio kao suvenir je uzet i sav sadržaj naših torbi je bio detaljno pretražen. Na kraju, kada su bili zadovoljni što u torbama nije ostalo ništa važno, prešli smo u drugu sobu gde su nam pasoši opet pregledani i pečatirani, postavljana pitanja i taman kada smo mislili da je sve bilo gotovo, bili smo poslani u male uredne svlačionice gde su nas ljubazno zamolili da se skinemo kako bi i naša odeća mogla biti pregledana. Ovde smo izgubili sva pisma koja smo do sada uspeli da prenesemo od onih koji su ostali u Nišu; adrese, vizitkarte, otvorena pisma i sve ostalo pisano ili štampano što smo nosili sa sobom. Pošto smo ostavili imena, adrese i poštarinu, shvatio sam da će sve što nije bilo od značaja sa vojne tačke gledišta biti vraćeno nakon istrage. Na kraju su mi mnoge od stvari koje su mi uzete stigle u Ameriku, čak i neki zvanični dokumenti iz Niša i mnogi filmovi iz kamere, mada su oni najbolji nedostajali. Moji džepovi su bili puni svega i svačega – dugmadi, papirića, komadića čokolade, dve medalje koje mi je stara Srpkinja dala i mnogo drugih stvari. Sve ovo sam ispraznio na mali stočić i opisao svaki od njih i ponudio vojniku koji me je pregledao da uzme malo čokolade, što je bilo u suprotnosti sa pravilima. Moj nemački je bio veoma loš, ali je on uspeo da razume da sam skoro slep i uskoro je zaključio da sam istovremeno i poludeo. Medalje su ostavile utisak na njega i čitava pretraga se završila time što smo obojica puzali okolo po podu skupljajući sve sitnice koje su ispale iz mojih

džepova. Na taj način sam uspeo da sakrijem malu zalihu zlata, a i ostali su imali sreće da na sličan način prošvercuju njihove. Dnevnik moga brata je bio zavijen u debeloj pidžami koju je držao u ruci i koji nisu otkrili. Tako sam se prisetio mnogih naših svakodnevnih događa koje bih inače zaboravio da su ga Nemci pronašli.

Kasnije smo, u maloj trpezariji, sreli nekoliko Amerikanaca koji su pokušavali da uhvate isti brod kao i mi. Skoro svi su u pretraživanju izgubili mnogo više stvari od nas, naročito u novčanom smislu. Svo zlato koje je nađeno Nemci su oduzeli, a zauzvrat je dobijen nemački papirni novac po nemačkom kursu. Jedna žena je prenosila prilično skupe parfeme i sve su ih oduzeli i prosuli, vrativši samo boce. Druga žena, koja nije govorila nemački, bila je prinuđena da izuje cipele i, po onome što je rekla, pokaže tabane kako bi dokazala da nešto nije napisano na njima. Svako od nas je nešto izgubio i zbog ovog kašnjenja nismo uspeali da uhvatimo voz, što je značilo da smo morali da čekamo tri sata na sledeći. Jedan čovek, međunarodni trgovac krznom, je oplakivao svoju sudbinu rečima: „U Nemačkoj ne mogu da poslujem jer sam Amerikanac; u Engleskoj me sumnjiče da sam špijun, jer imam nemačko ime i hapse me kada pokušam da uđem u svoju kuću; u Rusiji me odmah izbace iz zemlje, a kada pokušam da dospem do Pariza, nije mi dozvoljeno ni da pređem granicu. Prokleti posao. Idem kući, mojoj porodici.“

Posle šoljice kafe, kiflama i sirom i dugim čekanjem, došao je voz. Napokon smo bili u holandskom vozu i na putu za Holandiju. Ljudi su duboko uzdahnuli i počeli da govore šta su zaista mislili, a ništa od toga nije išlo u prilog pruskom sistemu odnosa prema putnicima. Svuda je kritika bila ista i niko nije osetio ni trunku pronemačkog osećanja, iako je izvrsno sistematizovana mašina kroz koju smo svi nedavno prošli ostavila utisak koji niko od nas nije mogao da zaboravi.

Na holandskoj granici naš prtljag je bio samo označen i prešli smo u stanicu gde smo morali da čekamo dva sata na voz za Rotterdam. Ispred stanice se nalazilo krdo velikih flamanskih konja, koji su svi bili namenjeni nemačkoj vladi koja svake godine, kako sam saznao, kupuje na hiljade ovih životinja iz Holandije. Samo konji mlađi od dve godine su mogli da napuste zemlju, ali i uz ovaj embargo nije ih manjkalo pošto su cene bile ekstremno visoke i tržište uvek otvoreno.

Svuda kroz Holandiju je vladalo veoma strastveno antinemačko osećanje. Holandski rezervisti na brodu, vraćajući se kući, rekli su mi da je puk vozača i deo kraljevske garde bio povučen sa fronta zbog stalnih problema i konflikata sa Nemcima. U našem kupeu su sedela tri mlada Holanđanina koji su govorili engleski i oni su nam, kada smo im prišli, skrenuli pažnju na dugačke štale i male uredne kockaste kuće u kojima su bili smešteni internirani Belgijanci. Nešto dalje bio je veliki vojni kamp i tamo su gomile holandskih vojnika vežbale ili imale vojne vežbe na peščanim dinama. Tu i tamo su se mogla videti upravo završena utvrđenja u pojasu koji se mogao videti iz voza i svuda je, izgleda, lozinka bila „Spremnost“, a ovi mladi ljudi su nas informisali da su sva skloništa koje su napravili Nemci bila pronađena i uništena. Holandija je zarađivala brzo i mnogo novca preko svojih trgovačkih poslova i ako bi Nemačka zadržala Antwerpen na kraju ovog rata, vladalo je osećanje da bi zasigurno vrlo brzo iskrsele trgovinske komplikacije između dve zemlje.

Nakon što smo iza sebe ostavili više peščane dine, sada smo prolazili kroz niske livade koje su bile ispresecane mnoštvom dugačkih ravnih kanala i jaraka. Tu i tamo bi sporo proticala manja reka ili veći kanal između visokih nasipa, ponekad i dvadeset ili dvadeset pet stopa iznad nivoa okolnog zemljišta. Svuda su gradovi bili čisti i uredni, putevi oivičeni topolama neprekidno i glatko su se pravolinijski prostirali kroz ravnice, dok su vetrenjače koje su izgledale kao igračke vrtele svoje

ogromne ruke na vetru koji je duvao sa mora. Upravo kada je sunce počelo da zalazi ušli smo u Rotterdam, oprostili se sa našim holandskim saputnicima i uskoro smo se vozili kaldrmisanim ulicama do našeg hotela.

Narednog dana smo obezbedili karte za „božićni brod”, koji smo uhvatili imajući samo jedan slobodan dan. U petak, 10. decembra, smo isplovili u 11:30 uveče, ostavljajući za sobom mirni holandski grad i njegovu pomorsku vrevu i stajali smo na palubi da vidimo kanal i Huk van Holand. Naredno jutro smo se našli ukotvljeni u Daunsu, sa još dosta drugih brodova, i svi smo čekali na dozvolu da nastavimo. Odatle do Falmuta je bila samo kratka plovidba, ali je brod bio ukotvljen celi naredni dan, čekajući da preuzme engleske putnike, kao i da vreće sa poštom prođu inspekciju. Vlasti su oslobodile brod sve nemačke, bugarske i turske prepiske i na kraju nam je, kasno popodne, dozvoljeno da nastavimo. U njujoršku luku smo sporo uplovili 23. decembra, probijajući se kroz gustu izmaglicu, pa mileći kroz Nerouz i Bej, došli smo napokon i do čuvenih silueta visokih zgrada koje su isturale svoje šiljaste vrhove iznad koprene magle, što je za nas značilo – dom. Brod je kasnio, ali da li je to sad bilo važno? Sve se pretvorilo u uzbuđenje, prijatelji i rođaci su nas čekali, naše avanture su bile gotove i konačno smo bili kod kuće!

Prevela s engleskog Ivana Đokić Saunderson